

Alexios stáhl do ústraní, tajně opustil spolu se svými příbuznými Konstantinopol a postavil se otevřeně proti Botaneiatovi. Střediskem jeho akce se stalo thrácké město Tzurullon; zde se shromáždili jeho stoupenci, mezi nimiž byli příslušníci četných byzantských rodů a především příslušníci rodiny Duků, jež právě byla vedle Komnenů jednu z nejvýznamějších rodin říše. Právě dohoda a spolupráce s touto rodinou, jež stála v čele strany civilní aristokracie, byla jedním ze základních předpokladů úspěchu Alexiovy revolty.

Když na velikonoce 1081 stanulo Alexiovo vojsko pod hradbami Konstantinopole, přiblížil se na dosah ruky nejen další z převratů na císařském trůně, ale především začátek nové éry byzantských dějin. Bylo ovšem zřejmé, že i jen částečné urovnání poměrů bude velmi těžkým úkolem a bude vyžadovat obrovské úsilí.

Byzanc v období prvních křížových výprav

Na přelomu 11. a 12. století dochází ve vývoji Byzance k hlubokým proměnám v sociálně ekonomické sféře. Někteří historikové hodnotili tento úsek byzantských dějin jako období posledního rozmachu a doznívající slávy, jiní v něm již nacházeli příznaky pozvolné agónie, jejíž průvodním jevem byla určitá rezignace v zahraniční politice. Model společnosti, který se v této komnenovské epoše vytvořil, trval až na ojedinělé pozdější změny do pádu říše v roce 1453.

V 11. století se dostala do čela státu průbojná dynastie Komnenovců. Její panovníci Alexios I. (1081–1118), Ioannes II. (1118–1143) a Manuel I. (1143–1180) byli představiteli provinciální vojenské aristokracie, která definitivně skoncovala s úřednickou aristokracií hlavního města vládnoucí předtím v Konstantinopoli. Hospodářské reformy uskutečněné v tomto období významně zasáhly do společenského, sociálního a vojenského života Byzance — což se projevilo zejména v následujícím století — a znamenaly další upevnění nových forem byzantského feudalismu. Současně se obrazil tento nový vývoj i v zahraniční politice Byzance, která zaměřila všechny své síly na zoufalou obranu.

Alexios I. Komnenos, který byl pro vladařské schopnosti, diplomatickou obratnost a zvláště pro válečnické umění jedním z nejschopnějších panovníků na byzantském trůně, se ocitl tvář v tvář nástupu Normanů ze Sicílie a Seldžuků v Malé Asii.

Byzantská zahraniční politika a diplomacie — až do té doby suverénně vedená — poprvé vážně utrpěla ztrátou Bari a porážkou u Mantzikertu. O deset let později nastoupil nový útok Normanů v čele s Robertem Guiscardem a jeho ještě bojovnějším synem Bohemundem Tarentským. Robert Guiscard, který měl ve své moci Brindisi, s roku 1081 vylodil v Epiru a ovládl ostrov Korfu. Jeho syn Bohemund vedl pozemní armádu, která současně směřovala k Epiru z Avlony. Právě zde v roce 1081 došlo k velkému střetnutí normanských oddílů s byzantským vojskem, do jehož čela se postavil sám císař Alexios I. Bitva znamenala pro byzantskou stranu totální porážku. Opěrným bodem normanské agresivní politiky vůči Byzanci se stalo Dyrrhachion, důležitý přístav na albánském pobřeží. Normané pronikli v této době do Thessálie (až do Larissy) a v Makedonii postoupili až k Soluni. Aby bylo možno vyzbrojit byzantské vojenské oddíly proti nepříteli, bylo nutné sáhnout na církevní poklady. Za vydané církevní skvosty byla postavena nová armáda, která byly vyslána k Soluni. Aby zabránil dalšímu útoku Normanů, vyvolal Alexios na

Sicílii protinormanské spiknutí, které mělo za následek stažení části normanských oddílů ze Středomoří. Nicméně Bohemund, který zůstal i poté na Balkánském poloostrově, znamenal pro Byzanc trvalou hrozbu. Teprve roku 1085 jej přiměla smrt jeho otce ke krátkému návratu do Itálie.

Byzantský dvůr byl nucen hledat pomoc a vojenskou protiváhu proti normanskému nebezpečí. Našel ji v městské benátské republice. Protože si Benátčané bedlivě střežili své mocenské postavení v Itálii a v dalmátské oblasti, dívali se na tento normanský útok též s velkou nevraživostí. Vojenskou pomoc, kterou poskytli Byzanci, si ovšem nechali dobře zaplatit: privilegiem vydaným roku 1082 císařem Alexiem I. byli Benátčané oprávněni vykonávat bezcelní obchod v řadě byzantských přístavů. Důležité bylo, že benátská obchodníci se usadili přímo v Konstantinopoli, kde dostali právo založit si vlastní čtvrť. To byl začátek pozdějšího obchodního nástupu benátské republiky do oblasti východního Středozeří, který se v průběhu následujícího vývoje posílil dalším zvýhodňováním Benátčanů na území Byzance. Tak byl v komnenovském období položen základ k budoucímu koloniálnímu panství benátské republiky.

Nepříznivě se vyvíjela situace byzantské říše i na nově získaných územích na Balkáně, kde narůstal odpor a nespokojenost s byzantským panstvím. Formálně sice trvala nadvláda Byzance nad Bulharskem, podmaněným roku 1014, ale stále častěji zde propukala povstání zemědělského obyvatelstva sužovaného jak vysokými dávkami naturálními, tak i nově zavedenou peněžní rentou. Nespokojenost bulharských rolníků našla výraz v sociálním učení bogomilů. Organizovaný odpor bogomilů zlomil císař Alexios I. roku 1082. Povstalci byli poraženi u Filippopole (Plovdivu) a jejich vůdcové byli po inscenovaném procesu zlikvidováni.

Dočasným oddychem pro vládu v Konstantinopoli byla smrt normanského vévody Roberta Guiscarda v roce 1085. Rok nato se však objevili stejně útoční a nebezpeční Pečeněgové. Tento kočovný kmen tureckého původu překročil Dunaj a v roce 1086 způsobil Byzanci velkou porážku u Dorostolu (Drastar, Silistria). Nespokojili se však s tímto výbojem, ale spojili se se Seldžuky vedenými emírem ze Smyrny Tzachasem a společně s nimi oblehli roku 1091 Konstantinopol. Hlavní město říše se tak ocitlo ve vážném nebezpečí. Situaci zachránila diplomacie císaře Alexia, který obratným způsobem získal proti Pečeněgům nomádské Polovce. Spojená vojska Byzance a Polovců se srazila s Pečeněgy roku 1091 v krvavé bitvě v ústí řeky Marice. Zdrucující porážka Pečeněgů vedla prakticky k vyhlazení tohoto kočovného kmene, který po dobu půl století napadal usedlé balkánské obyvatelstvo. Tím se i Konstantinopol zbavila nebezpečného nepřítele. Byzantská diplomacie zároveň zkompromitovala emíra ze Smyrny v očích ikonského sultána Kilič-Arslána, který v Tzachasových výbojích spatřoval zrádnou politiku vůči sultanátu. Arslán zajal Tzachase a dal jej usmrtit, takže Byzanc byla zbavena i hrozby ze strany tohoto útočného maloasijského emíra.

První křížová výprava

Dobytí Jeruzaléma Seldžuky v letech 1077–1078, velké hrozící nebezpečí od nomádských Pečeněgů, kteří se spojili byť dočasně, se Seldžuky, a trvalá obava z normanských výbojů vedla posléze císaře Alexia I. k hledání pomoci v západní Evropě. Prvou žádostí o ni byl dopis z roku 1089 adresovaný hraběti Robertu Flanderskému, v němž císař žádal o vojenskou pomoc a námezdné vojsko. Téhož roku byla zahájena i jednání o církevní unii mezi papežem Urbanem II. a císařem Alexiem I. Po schizmatu z roku 1054 byly tak po dlouhé době oživeny vztahy mezi ortodoxní Byzancí a papežskou kurií. O vojenskou pomoc vyjednávali Byzantinci znovu v roce 1090 a poté v roce 1095. Úkolem byzantských vyslanců bylo vytvořit jednotnou frontu východních i západních křesťanů proti nevěřícím. Byzantské poselstvo vyslané císařem Alexiem se objevilo v březnu roku 1095 na koncilu v Piacenze, kam svolal papež Urban II. představitele západního křesťanstva. Na tomto shromáždění se řešila celá řada problémů. V rámci sporu o investituru zde probíhala i ostrá kritika císaře Jindřicha IV. Byzantští vyslanci obeznámili církevní hodnostáře s islámskou invazí, jež nebezpečně ohrožovala křesťanstvo na Východě, a žádali západní křesťany, aby vstoupili do služeb byzantského císaře. Koncil velmi pozorně vyslechl jejich žádost, ale nedal jim žádnou konkrétní odpověď. V Římě totiž vznikla nová situace: papežského stolce se zmocnil známý odpůrce Urbana II., Kliment III. Papež Urban zatím odešel do Francie a svolal zde nový koncil do Clermontu, který slavnostně zahájil 18. listopadu roku 1095. Deset dní se rokovalo jen o církevních otázkách za účasti dvou set biskupů, čtrnácti arcibiskupů a čtýřech duchovních. Teprve 27. listopadu ohlásil papež své veřejné vystoupení a přednesl řeč, v níž bylo vyjádřeno stanovisko k žádosti byzantského císaře Alexia I. Komnena a postoj papežské kurie k islámu. Tento projev je v historické literatuře tradován jako vyhlášení křížových výprav a výzva k účasti na nich. Na koncilu v Clermontu se upustilo od záměru poslat byzantskému císaři na pomoc křížácké vojsko. Od počátku se zde usilovalo o postavení vlastního samostatného rytířského vojska. Na historické scéně se tak objevují křížácké výpravy, nový faktor v zahraniční politice světské i duchovní západního křesťanství. Budou po staletí hrát důležitou úlohu ve vztazích mezi Západem a Východem a v mnohém budou určovat konstelace politických a vojenských sil v Evropě i v Levantě.

Papežovy výzvy nejdříve uposlechlly vrstvy sociálně nejslabších, houfy chudiny, které se rekrutovaly ze severní Francie a z Porýní a táhly přes Bělehrad a Niš. Jejich vůdci byli Gautier Sans-Avoir (Bezzemek) a Petr Poustevník. Neuspořádané a nedostatečně ozbrojené zástupy dorazily v srpnu roku 1096 přes Konstantinopol. Vzhledem k tomu, že docházelo k častým potyčkám mezi poutníky a Byzantinci, nehodlal císař ponechat tento neklidný element poblíž hlavního města. Rozkázal, aby houfy byly dopraveny k Nikomedei a do Malé Asie, kde jim byl vybudován opevněný tábor zvaný Řeky *kibotos* (tj. schránka, truhlice), Frankové jej nazývali *civetot*. V následujících střetnutích bylo však toto nepravidelné chudinské vojsko Seldžuky rozehnáno a *civetot* byl vypleněn a zničen.

Tyto lidové houfy nepovažoval papežský dvůr za partnera k jakékoli formě vyjednávání. Zcela jiný postoj císař zaujal, když od prosince roku 1096 přicházela postupně k hradbám Konstantinopole vojska jednotlivých západoevropských států. Mezi veliteli rytířských sborů byli Hugo z Vermandois z Francie, Geoffrey z Bouillonu z Lotrinska s bratrem Balduinem a s Eustachem z Boulogne. Největší odvahou mezi nimi vynikaly oddíly Bohemunda, syna Roberta Guiscarda, a jeho synovce Tankreda. Provensálskou skupinu vedl Raymond z Toulouse a jako poslední dorazili ke Konstantinopoli feudálové ze severní Francie v čele s vévodou Robertem a Štěpánem z Blois. Ačkoliv byzantský císař nepovažoval přední západoevropské vladaře za sobě rovné, setkal se s nimi v Konstantinopoli a přijal je jako příslušníky vládnoucí třídy. Příchod křížáků do byzantské metropole vylíčila Anna Komnena, dcera císaře Alexia I. Komnena, která podala ve svém díle konfrontaci obou civilizací, západní a východní.

Politické vztahy mezi byzantským císařem a jeho „hosty“ ze západu byly určovány dvěma základními otázkami. První z nich se týkala způsobu a podmínek, za jakých měli křížáci co nejrychleji projít byzantským územím, a byzantské pomoci v boji se Seldžuky. Druhým, závažnějším problémem bylo stanovit, komu budou patřit území, která křížáci na Seldžucích dobudou. Většinou totiž šlo o oblasti, které dříve náležely byzantské říši a byly jí odňaty arabskými nebo seldžuckými útočníky. Proto císař vystoupil s požadavkem, aby mu přední západní velitelé křížáckého vojska složili lenní přísahu věrnosti. V praxi to znamenalo, že území znovu dobytá křížáky zůstanou pod byzantskou svrchovaností i v tom případě, že se stanou lénem západních feudálů. Za této podmínky byl pak císař ochoten pravidelně zásobovat křížácké vojsko, vojensky je podporovat a poskytovat námořní pomoc. Požadavek lenní přísahy vyplýval z obavy byzantské vlády před přílišnou samostatností křížáků a před možností, že by rozhodovali o znovudobytých územích bez byzantského císaře. Přísahy věrnosti se však později staly zdrojem velké nevraživosti západních feudálů vůči byzantské říši. Toto silné protibyzantské citění se výrazně odráží na stránkách soudobých franských kronik.

Společně postupující franské a byzantské vojenské oddíly dobyly nejprve Nikaiu. Poté došlo k střetnutí s vojáky Kilič-Arslána u Dorylaia (1097) a nakonec padla Antiochie (1098). V této bitvě se zvláště vyznamenal Bohemund, který vojensky i takticky překonal Korbughu, seldžuckého náčelníka z Mosulu. Když se jednalo o kapitulaci města, Turci se vzdali výhradně jemu. Při této příležitosti se znovu vynořila otázka, kdo bude ovládat křesťanskou Antiochii. Rozpory mezi nároky byzantského císaře a úspěchy křížáckých vojsk později vyhroutil Balduin tím, že dobyl v roce 1098 Edessu, ve které se prohlásil sám suverénním pánem. Bylo zřejmé, že katolické arménské obyvatelstvo v Edesse bylo nakloněno křížáckým dobyvatelům a nechtělo být nadále byzantskou provincií. Tím se ovšem porušily lenní přísahy, složené v Konstantinopoli císaři Alexiovi.

Avšak hlavní síla křížáckého vojska směřovala k Jeruzalému. Město bylo ovládnuto od roku 1095 Araby v čele s fátimovskými veliteli. Když bylo zřejmé, že křížáci

nemají v úmyslu s nimi vyjednávat, obrátili se Fátimovci na císaře Alexia s dotazem, zda křížáci postupují v intencích byzantského císaře. Nebylo divu, že po zkušenostech u Antiochie a Edessy se Alexios od výpravy křížáků, táhnoucích Palestinou na Jeruzalém, zcela distancoval. V pozdější franské historiografii byl postoj byzantského císaře vykládán jako otevřená zrada křesťanstva. Město bylo s úspěchem dobyt v roce 1099. V bojích se vyznamenal jeden z vůdců sicilských Normanů Tankred. Jedna část křížáků považovala úkol výpravy za splněný a vrátila se do Evropy, druhá (početnější) zůstala a snažila se obohatit.

Prvá křížová výprava znamenala nejen úspěšné dobytí Jeruzaléma, ale dala základ vzniku tří významných křížáckých států v Edesse, Antiochii a v Jeruzalému. Jejich specifický ráz společensko-sociální struktura jsou jedním ze závažných problémů současné medievalistiky.

Na rozdíl od byzantské říše nepovažoval islámský svět nově vytvořené křížácké státy za vážné nebezpečí. Bylo však zřejmé, že právě roztržičnost islámské moci umožnila krystalizaci státních útvarů západních dobyvatelů v těch formách, které byly i později zcela legalizovány ve specifických právních sbírkách. Nepřátelství mezi šiitskými Fátimovci a sunnitskými Seldžuky bylo výhodou pro Byzanc i pro rané křížácké státy, které těžily z rozporů mezi Aleppem, Mosulem a Damaškem. Také Bagdád se zmítal ve vnitřních sporech a síly Seldžuků byly vázány stálou byzantskou ofenzívou na maloasijském pobřeží. Jedinou silou nebezpečnou v této době pro Byzanc i západní křížáky byli Danišmendovci, seldžucká dynastie z Melitene, kteří ovládali východní Anatólii.

Silně nepřátelský postoj vůči Byzanci šířil zejména Bohemund, který se po vyvážnutí ze zajetí Danišmendovců rozhodl hledat na vlastní pěst znovu pomoc na Západě. Ještě před koncem roku 1104 odplul i s velkým bohatstvím, které ukořistil na Východě, do normanské Apulie. Odtud se vydal k papeži Paschaliovi a snažil se ho získat pro výpravu proti Byzanci, kterou vylíčil jako hlavního nepřítele křesťanstva, nebezpečnějšího než islámští dobyvatelé. Toto jednání bylo úspěšné, takže papežský nuncius, který doprovázel Bohemunda na cestě do Francie, vyhlásoval nezakrytě výpravu proti Byzanci. Idea křížových výprav doznala radikální změny. Původní myšlenka pomoci Byzanci se změnila v pravý opak. Císař Alexios, který o Bohemundových záměrech věděl, rozkázal, aby se byzantské loďstvo soustředilo k západnímu pobřeží Balkánu. Na podzim roku 1107 se císař Alexios setkal již podruhé s nebezpečnými Normany před hradbami Dyrrhachia. Byzantské loďstvo tentokrát prokázalo v boji vyspělejší taktiku. Odřízlo Bohemundovi cesty po moři i do vnitrozemí, takže byl téměř rok obléhán a posléze kapituloval. Podmínky jeho propuštění ze zajetí byly obsaženy v mírové smlouvě z roku 1108, kterou mělo být Antiochijské knížectví navráceno Byzanci jako léno. Zároveň byl v Antiochii dosazen i ortodoxní patriarcha. Touto smlouvou získala sice Byzanc v Evropě na prestiži, avšak praktické výsledky pro konkrétní situaci na Východě nenabývaly většího významu vzhledem k tomu, že po brzké smrti Bohemundově se stal Tankred opět nezávislým vládcem Antiochie.

Císař Ioannes II. (1118–1143) pokračoval po smrti svého otce Alexia v organizaci vojenských výprav na Východě. Nejdříve se zabezpečil na maloasijském pobřeží a poté se mu podařilo zatlačit Danišmendovce. Roku 1137 podnikl velkou výpravu do severní Sýrie a znovu upevnil nejen panství v Antiochii, ale i byzantskou svrchovanost nad Edessou. Rovněž z řady měst v Kilikii vyhnal arménské posádky. Byzanc tak názorně manifestovala své představy o vazalských povinnostech křížáků. Pod dojmem těchto úspěchů došlo k dočasné spolupráci obou stran. Byzantská vojska se společně s vojenskými silami franských dobyvatelů vypravila proti velmi nebezpečnému mosulskému atabegovi Zengímu, který se poprvé vážně pokusil sjednotit islámské síly proti západním křížákům. Ale vzájemná nedůvěra mezi křížáky a císařem omezila společný zdárný postup jen na obléhání města Aleppa a dále Šajzaru v roce 1138. V následujících letech bojovaly byzantské oddíly se Seldžuky jen na černoomořském pobřeží. Pokus císaře Ioanna II. v letech 1142–1143 o další ofenzívu na Východě byl zmařen jeho smrtí.

Neméně konfliktní mezinárodní situace se vytvořila na Balkáně. Po likvidaci kočovných Pečeněgů v roce 1122 a Polovců v roce 1148 se počaly prosazovat se svými územními nároky dvě nové síly. Menší nebezpečí představoval srbský Štěpán Nemanja, který si v roce 1168 činil nárok na panství v Rašce. Vážnější nebezpečí však hrozilo byzantské říši z Uher v osobě uherského krále Štěpána II., který usiloval hlavně o území Sirmia (Srem). Uhry byly sice v roce 1128 poraženy, avšak boje se znovu obnovily v letech 1151 a 1163–1164. Ke zlepšení vzájemných vztahů došlo teprve za vlády Ioannova nástupce Manuela. Jeho výrazem byl sňatek uherského krále Bély III. s byzantskou princeznou.

Dočasně zklidněná východní hranice byla znovu narušena výboji islámských dobyvatelů. Znovu vystoupil do popředí al-malik-al-Mansúr Zengí, „vítězný král“, který se zasloužil o dobytí Edessy v roce 1144. Tato událost vyvolala značný ohlas nejen v Byzanci, ale i v západní Evropě, kde okamžitě byla zahájena agitace pro druhou křížovou výpravu. Byzantská říše byla značně znepokojena vývojem na východní hranici, zvláště poté, co se v západní Evropě připravoval proti ní nový útok sicilského Rogera II. Věrný tradici svých normanských předků zahájil sicilský král útok na byzantské državy na ostrově Korfu, dále na Korint, Théby a Euboiu. Roger II. zasáhl byzantskou říši náhlým vojenským úderem v době, kdy značná část byzantského vojska byla vázána na východní hranici. Poškodil Byzanc i ekonomicky, protože Normané odvěkli zejména z Théb pracovníky hedvábnické výroby, barvíře znalé techniky nachového barvířství, kteří se později stali zakladateli prosperující hedvábné výroby na Sicílii.

Za vlády Manuela Komnena (1143–1180) nastala v zahraniční politice byzantského státu určitá změna. Více než dobrý válečník se Manuel projevil jako vynikající diplomat rozehrávající mezinárodní komploty na Bosporu, na Východě i na Západě. Patřil k těm byzantským panovníkům, kteří byli ochotni slevit z přísných ortodoxních zásad ve prospěch politického úspěchu. Uvádí se o něm, že byl nábožensky vlažný, spíše tolerantní jak k islámu, tak k latinské církevní unii.

Manuelova matka i obě jeho manželky byly latinského původu, stejně jako jeho společníci u dvora i úřadech. Přízeň, kterou jim Manuel projevoval, byla později pramenem řevnivosti u císařského dvora i příčinou nenávisti řeckého obyvatelstva vůči Latinům. Za něho se také nesmírně rozrostla menšina benátských obchodníků v Konstantinopoli, jimiž byla již za jeho otce potvrzena a rozšířena významná hospodářská privilegia.

Sicilský Roger II. bez skrupulí využíval spojenců, jako byli Arabové a Uhři, a obrátil se i na francouzského krále Ludvíka VII. Jeho počínání donutilo císaře Manuela hledat protiváhu. Podařilo se mu získat pomoc německého císaře Konráda III. a benátské signorie. K tomuto sblížení došlo v zájmu společného postupu proti sicilským Normanům, kteří představovali nebezpečí pro všechny tři strany. Jejich spojenectví bylo upevněno i sňatkem, který Manuel uzavřel s Bertou ze Sulzbachu, švagrovou císaře Konráda. Roku 1148 uzavřeli oba císaři v Soluni dohodu o rozdělení Itálie, podle níž měla manželka císaře Manuela získat věnem Apulii a Kalábrii. Manuel za význačné pomoci benátského loďstva dobyl zpět Korfu (1150). V nadšení nad tímto úspěchem se pokusil o restauraci byzantského panství na Sicílii, chtěje tak oživit Justiniánovy plány na opevnění byzantského impéria ve Středomoří, zejména v Itálii. Prvým krokem k tomuto cíli se jevil Manuelovi dobytí Ancony (1155), jež bylo ovšem jen dočasné. V císařových představách se Ancona měla stát nástupní stanicí dalších politických a vojenských akcí. Společné mocenské plány a jejich další realizace byly však zmařeny smrtí Konráda III. (1152). Jeho nástupce Fridrich I. Barbarossa, mocný příslušník štaufovské dynastie, se považoval za dědice celé Itálie, což podstatně změnilo mocenské aspirace Manuelovy.

Druhá křížová výprava a byzantská politika

Druhá křížová výprava neúnavně připravovaná Bernardem z Clairveaux (v roce 1145) získala opět mnoho přívrženců z řad francouzské šlechty a pod vedením francouzského krále Ludvíka VII. se k ní připojil i Konrád III. Jeho vojsko přešlo nejprve Balkánem celkem bez konfliktů a s jeho souhlasem bylo poté přepraveno na maloasijský břeh. Avšak v další etapě nemělo mnoho úspěchů. Německý král neuposlechl rady zkušeného válečníka Manuela I., který mu doporučoval, aby táhl podél pobřeží, kde byly ještě byzantské posádky, které mu mohly v čas nebezpečí přijít na pomoc. Konrád podobně jako účastníci prvé křížové výpravy táhl napříč Malou Asií. Po prvním seldžuckém útoku vedeném Nur-ad-dínem bylo křížácké vojsko donuceno vrátit se k Nikaii. Zde se setkalo s vojenskými oddíly francouzského Ludvíka VII. Ani Konrádovi ani Ludvíkovi bojovníci neoplývali nadšením a vojenským západem. Řada velitelů z oddílů Konrádových, mezi nimi i český kníže Vladislav II., se chtěla vrátit domů. Vojska se společně zmohla na pochod až k Efesu, poté se začala rozpadávat u Antiochie. Část jich dorazila v roce 1148 až

k Attaleii, která byla v byzantských rukou. Po zkušenostech z bojů se Seldžuky se obě západní armády, německá i francouzská vrátili bez větších územních zisků a vojenských úspěchů do Evropy. Z neúspěchu byla však v dobové literatuře znova obviňována byzantská říše. Bylo jí vytýkáno, že dostatečně nepomohla a že dokonce podporovala seldžucké Turky.

Jak bylo výše řečeno, s nástupem Fridricha I. na císařský trůn se německé a byzantské zájmy střetly zejména na půdě Itálie. Císař Manuel na jedné straně hájil své pozice tak těžce dobyté proti Normanům, ale zároveň žárlivě střežil úspěchy Fridricha I. v Itálii, zvláště poté, co Fridrich dobyl Milán (v roce 1158) a zahájil rozhodný nástup do střední Itálie k Římu. Rozpínavost štaufské dynastie nemohl císař Manuel zabránit vojensky, a tak zvolil tajnou diplomacii. Byzantští poslové začali vyjednávat s lombardskými městy a dokonce došlo k dočasnému sblížení s Normany i s papežskou kurií. V roce 1166 bylo donuceno byzantské duchovenstvo na synodě v Kosntantinopoli, aby se vyslovilo k vleklé sporné otázce o výraz *filioque* ve Vyznání víry shodně s pojetím západní církve. Císař tím chtěl vyjít vstříc římské kurií, ale za tento ústupek požadoval od papeže Alexandra III., aby ho korunoval za západořímského císaře. Papež si však kladl jako podmínku, aby byzantský císař přesídlil do Říma, který se měl stát znovu hlavním městem obou císařství.

Když další spolupráce s papežem namířená proti Fridrichovi začala vážnout, císař Manuel se snažil získat sňatkovou politikou za spojence v Itálii Viléma II. Sicilského. Slíbil mu za manželku svoji dceru Marii a vyslal ji roku 1172 do Tarentu. Již v následujícím roce se vyhroutil otevřený konflikt mezi Fridrichem I. a Manuelem, když se německý panovník pokusil znovu dobýt strategicky důležité město a přístav Anconu. Tento záměr skončil pro Fridricha nezdarem. Nic však nezískala ani západní politika Manuelova. Její nákladnost postihovala zejména byzantské poddané, kteří projevovali netajenou nevraživost vůči latinofilské politice Manuelově. Ve vztahu k Benátkám a Janovu lavíroval císař Manuel mezi dvěma soupeřícími signoriemi. Benátčany, kterým nejprve poskytoval značná privilegia, postihl v roce 1171 rozsáhlým zatýkáním na celém byzantském území a konfiskací značného majetku. Benátská republika se ocitla ve válečném stavu s Byzancí a vztahy se normalizovaly až za Andronika, kdy bylo Benátkám slíbeno odškodnění. Spor o zaplacení odškodného, které Benátky na Byzanci požadovaly, se stal později zdrojem velkého nepřátelství a snad byl i motivací pro účast Benátek na čtvrté křížové výpravě 1202–1204. Manuel I. stanul na vrcholu moci v letech 1170–1171, kdy jeho postavení v Itálii vůči Fridrichovi, Vilému II. i papežovi bylo dočasně pevné. Zároveň se císaři podařilo obnovit byzantské panství na Jadranu, zejména v Dalmácii, a to přes nároky Benátek na tuto oblast. I na Balkáně byla politika byzantské vlády úspěšná. V Rašce se jí podařilo omezit vliv srbského Štěpána Nemanji, kterého v odboji proti Byzanci podporovaly Benátky. Manuel chtěl své velmocenské aspirace realizovat i na Východě proti Seldžukům. Udržel si víceméně protektorské postavení vůči křížáckým státům. S jeruzalémským

králem Balduinem III. (díky společného postupu) dobyl na Arménech území Kilikie a znovu obnovil byzantské panství v knížectví Antiochijském roku 1159. V roce 1161 uzavřel s ikonským sultánem Kilič-Arslánem II. dvanáctiletý mír, který mu umožnil, aby se více soustředil na politický vývoj v Itálii.

V této smlouvě byla podmínka, že sultán vrátí byzantské říši řadu přístavů a měst v maloasijské oblasti. Výsledek však byl opačný; pod zdánlivým přátelským vztahem získával Kilič-Arslán pozice v Malé Asii a zbavoval tak byzantského císaře důležité opory, kterou byla tato země pro byzantskou říši. Roku 1173 se rozhodl Manuel k ráznému vojenskému zásahu vůči Ikoniu (Konya), přecenil však své síly. Bitva u hradu Myriokefalón (1176) v Kappadokii rozhodla ve prospěch Seldžuků. Výprava z roku 1176 byla posledním pokusem restaurovat byzantské panství v Malé Asii. Porážka byzantských vojsk nebyla náhodná. Předcházelo jí pomalé, ale rozhodné formování jednotné fronty muslimů v Přední Asii, ke které dal popud známý vládce Aleppa a Mosulu Nur-ad-dín, nástupce Zengího, a v níž cílevědomě pokračoval sultán Egypta a Sýrie Saladin. Budoval krok za krokem spolehlivou vojenskou základnu s cílem dobýt Jeruzalém. Ideologicky se přitom opíral o myšlenku džihádu, svaté války proti křížákům.

Je pozoruhodné, že rok 1176 ukončil definitivně byzantské panství nejen v Malé Asii, ale i v Itálii, kde po těžké porážce Fridricha u Legnana (1176) došlo ke sblížení a spojenectví německého císaře s papežem a dokonce i se sicilským králem Vilémem II. Dlouholeté nákladné výboje byzantského vojska v Itálii skončily bez velkého výsledku. Neúspěchy jak na Západě, tak na Východě zřejmě ovlivnily i život byzantského císaře, který krátce poté, co musel pokořujícím způsobem srovnat se zemí bývalé pevnosti v Malé Asii, zemřel v roce 1180.

Vdova, císařovna Marie, kterou si svého času přivezl císař Manuel z Antiochie, se ujala regentské vlády za nezletilého Alexia, ale byla velmi nepopulární pro svoji prolatinskou politiku. Nenávist proti ní vybuchla v povstání, za něhož bylo v Konstantinopoli pobito mnoho západních křesťanů a zvláště janovských a pisánských kupců. Povstalci povolali na trůn Andronika Komnena, dobrodruha, který byl ostře proti Latinům. Vypověděl jim všechny smlouvy a uzavřel dohodu se Saladinem, jemuž ponechával v boji proti křížáckým státům zcela volnou ruku. Převrat dovršil fyzickou likvidací císařovny Marie. Dal ji uškrtit a jejího syna přinutil podepsat rozsudek. Sám Andronikos nevládl dlouho. V roce 1185 byl svržen z trůnu a zavražděn.

Mohutný nástup islámských vojsk pod vedením Saladinovým skončil vítěznou bitvou nad křížáky u Hattínu v červenci roku 1187. Ještě téhož roku v říjnu dobyl Saladin Jeruzalém a stál tak u cíle, o němž snil: rozbít křížácké státy v Levantě. Byzantský císař Isaakios Angelos, zakladatel dynastie Angelovců, která vystřídala Komnenovce na byzantském trůnu, spěchal Saladinovi blahopřát k vítězství a navrhoval mu spojenectví proti latinským vetřelcům. Požadoval však za to, aby ochrana svatých míst byla opět svěřena ortodoxnímu duchovenstvu. Za vlády Angelovců

(1185–1204) dochází k rozkladu politické moci uvnitř státu a selhání v zahraniční politice. Chyběla jim politická iniciativa a rozhodnost, kterou se vyznačovali Komnenovci v jednání se Západem i s křížáky v Levantě.

Třetí křížové tažení a Byzanc

Nezdar druhé křížové výpravy ztlumil zájem feudálních špiček o tažení do Levanty. Mnozí z předních feudálů v západní Evropě byli zaměstnáni svatou válkou proti pohanským Slovanům na Labi a Baltu. Jediným možným vůdcem nového křížového tažení byl římský císař a německý král Fridrich, který si upevnil pozici v Itálii porážkou lombardských měst a získal v roce 1184 i převahu nad papežem. V této době jej navštívili jeruzalémští poslové, kteří líčili barvitě útoky muslimů vedených Saladinem. Fridrich Barbarossa dohodl v roce 1184 s papežem ve Veroně novou výpravu, kterou společně připravovali na rok 1186. Vlážnost západních feudálů byla vyburcována v roce 1187, kdy po bitvě u Hattínu bylo dobyté Jeruzaléma. Zejména francouzský král Filip II. August a později i anglický Richard Lví srdce začali uvažovat o výpravě na Východ.

Iniciativa však zůstala ve střední Evropě; o velikonocích roku 1189 se shromáždilo velké křížácké vojsko v Řezně na Dunaji a za jeho hlavního velitele byl zvolen císař Fridrich Barbarossa. Vojsko procházelo Balkánem za výrazné pomoci byzantských posádek a císař Isaakios Angelos povolil Fridrichovi Barbarosovi i průjezd byzantským územím v roce 1190. Vojsko císaře Fridricha Barbarossy, v němž bojoval i český oddíl pod vedením knížete Děpolda, táhlo do Malé Asie a dosáhlo v roce 1190 vítězství nad Seldžuky poblíže Ikonía. Avšak na dalším tažení Fridrich při přechodu přes řeku Kalykadmos (Salef) utonul. Zbytků vojska se ujal jeho stejnojmenný syn, který však v roce 1191 u Akry rovněž zemřel. V tomto roce konečně dorazila vojska francouzská vedená Filipem II. Augustem a anglosaská v čele s Richardem Lví srdce. Anglický král stačil při této výpravě vyplenit důležitou strategickou základnu byzantské říše Kypr a obsadit jej.

Třetí výprava neznamenalala mnoho z hlediska územních zisků v Levantě kromě skutečnosti, že byla dobytá důležitá pevnost Akra a ostrov Kypr. Západní panovníci se vrátili brzy do Evropy a smlouva mezi Saladinem a Richardem Lví srdce, podepsaná v roce 1192, oficiálně ukončila třetí křížové tažení do Svaté země.

Ani na Balkáně se příznivě nevyvíjel vztah mezi Byzancí a sousedními státy. Dynastie Angelovců (1185–1204) byla velice slabá a způsobila skutečnou krizi nerozhodnými postoji v zahraniční politice říše. Velice závažnou skutečností bylo osvobození Bulharska z byzantského područí v roce 1186. Do popředí se dostali představitelé bulharské šlechty Petr a Asen, kteří zvolili za sídlo druhého bulharského království město Trnovo. K obnovené bulharské říši náleželo v této době severní Bulharsko mezi Dunajem, pohořím Balkán, Černým mořem a Dobrudžou. Jihozápadní bulharské země a kraj kolem Varny zůstaly v byzantských rukou.

Bulharsko se posílilo i ideologicky a vyžádalo si zavedení vlastní církevní správy reprezentované arcibiskupstvím v Trnově. Byzantský císař Isaakios Angelos ohrožený bulharskou říší a prudkým nástupem srbského státu za Nemanjičů se spojil s uherským králem Bélou III., aby čelil tomuto dvojímu nebezpečí. Svůj postoj manifestoval i uzavřením sňatku s dcerou Bély III. Uhry si činily nárok na dalmatské pobřeží, což byla pro Byzanc citelná ztráta.

Sjednocení srbských zemí Zety a Rašky dynastií Nemanjičů v druhé polovině 12. století vytvořilo základnu pozdější velmocenské politiky srbské říše na Balkáně. Proti Byzanci vystoupil srbský stát v roce 1183 a byzantský císař musel uznat v roce 1190 jeho nezávislost. V Srbsku v této době definitivně zvítězilo pravoslaví povýšené na státní víru a tím se i Srbsko začlenilo do okruhu východní kultury. Nemalelou zásluhu na sjednocení srbského státu a na jeho ideologické jednotě měl Štěpán Nemanja. Později předal vládu svému synovi Štěpánovi a odešel na Svatou horu Athos, kde založil slavný Chilendarský klášter, který později proslavil sv. Sáva.

Po velkých proměnách na Balkáně nebyl klid ani na západní hranici byzantské říše. Spolehlivý i nespolehlivý spojenec Byzance, benátská republika, se znovu dožadovala dalších obchodních výhod. Vystoupila se svými požadavky v roce 1187. O několik let později, v roce 1192, si činila nárok na obchodní práva a privilegia za vojenskou pomoc ve Středozeří i další význačná italská města, Janov a Pisa.

Roku 1185 započala nová vlna normanských útoků. Tažení Normanů směřovalo tradičně do oblasti Dyrrhachion-Soluň. U Mosynopole byli však Normané zastaveni. Přesto Byzanc ztratila v roce 1187 Kefalenii a Zakynthos, kde se prvně usadil italský rod Orsini. Také Sicílie byla zdrojem stálých konfliktů s Byzancí i po smrti Viléma II. Sicilského (1189). Ačkoli po sobě nezanechal následníka, byla Byzanc z této strany i nadále ohrožena. V roce 1194 přišel na Sicílii představitel německé říšské politiky, energický Jindřich VI., syn zemřelého Fridricha Barbarossy, a stal se zde dědicem normanského panství, které získal sňatkem se sicilskou dědičkou Konstancí. Zájem o středomořskou politiku byl dále posílen i sňatkem císařova bratra Filipa Švábského s dcerou byzantského císaře Isaakia Angela Irenou. Vztahy mezi Byzancí a německou říší se však přes příbuzenskou blízkost ochladily, když došlo k násilné výměně císaře na byzantském trůně v roce 1195. Mladší bratr Isaakia Angela Alexios svrhl bratra z trůnu, dal bývalého císaře oslepit a sám dosedl na trůn jako Alexios III.

V této atmosféře se začalo připravovat další vyhlášení křížové výpravy, do jejíhož čela se postavil v roce 1195 sám německý císař. Cílem mělo být nejen tažení do Palestiny, ale zároveň posílení štaufských pozic u byzantského dvora a na Sicílii. Avšak negativní postoj papeže vůči Jindřichovi VI. a zejména odbojnost německých knížat zabránily císaři odplout na Východ. Zemřel v Messině během příprav loďstva, které po jeho smrti skutečně odplulo do Palestiny. Tato výprava však nepřinesla významnější a trvalejší výsledek. Proto se v následujících letech iniciativy k vyhlášení nové výpravy ujal sám papež Innocenc III. Ve své encyklice z roku 1198 propagoval aktivní účast na nové výpravě do Svaté země, na níž měli mít

významný podíl zejména duchovní. Dřívější duchovenstvo mělo vrátit výpravám někdejší čistý smysl „svatých válek“ proti nevěřícím. Takové byly půdní představy o výpravě, která skončila nikoli dobytím Jeruzaléma, ale pádem Konstantinopole.

Na tento napohled paradoxní jev může vrhnout jasnější světlo analýza vnitřního vývoje byzantské společnosti v komnenovské epoše.

Hospodářský vývoj Byzance za dynastie Komnenovců

Hospodářská situace byzantské společnosti komnenovské doby závisela na několika činitelích. Především se zmenšil půdní fond. Velká část úrodné východní Anatólie byla nenávratně ztracena v důsledku nájezdů seldžuckých Turků. Zároveň uvnitř společnosti probíhaly společenské proměny, jež vedly k výraznému posílení vládnoucí provinciální šlechty. V rukou této vrstvy se v 11. století koncentrovala většina obdělávané půdy, kterou získávala vládnoucí vrstva od státu jako podmíněné vlastnictví různých forem. Relativně vyvážený stav mezi pozemkovou aristokracií a úřednickou byrokracií v Konstantinopoli v době makedonské dynastie byl zcela narušen v 11. století. Stát musel ustupovat nárokům provinciální pozemkové šlechty, v jejichž silách bylo pozdvihnout potenciální vojenskou sílu říše, čehož nebyl schopen zkorumpovaný byrokratický aparát a vládnoucí kruhy v Konstantinopoli.

Vnitřní proměny uskutečňující se v ekonomice během 12. století a zvláště na jeho konci jsou rozhodující pro poznání specifické situace byzantské společnosti před vstupem křížáckých vojsk na území Byzance. K objektivnímu posouzení byzantského společenského zřízení a systému, jež uvedli v život v Levantě křížáci, je možno dospět konfrontací obou feudálních struktur, byzantské a latinské (franské).

Není pochyb o tom, že určitou relativní vzpruhou pro byzantské hospodářství a zejména pro posílení vojska bylo zavedení instituce pronie (*pronoia*), jež byla svým způsobem blízkou analogií západního léna. Pronie byla poprvé zmíněna v pramenech v letech 1136 a 1162, za vlády císaře Ioanna Komnena, častěji se pak objevuje za Manuela I. Komnena (1143–1180). Pronie původně znamenala péči, správu, ochranu. Nového významu se tomuto slovu dostalo, až když císařská vláda začala udělovat jednotlivcům do podmíněného, dočasného vlastnictví buď daňový výnos ze statků nebo půdu s rolníky. Půda svěřená do péče (*eis ten pronoian, kata logon pronoias*) i různá fiskální práva z ní vyplývající byly později zkráceně nazývány *pronoia* nebo *oikonomia*. Časem se oba pojmy staly totožnými. Diskuse o tom, zda podstatou pronie byla fiskální práva či pozemkový úděl, není dodnes uzavřena. Velice záhy však došlo k prolínání obou forem. Pro komnenovské období bylo rozhodující, že pronie byla spjata s vojenskou povinností. Tomuto spojení předcházela v Byzanci dlouhodobý proces. Zprvu byly totiž vojenské povinnosti odděleny od výhod pramenících z držby pozemků. V oficiální daňové terminologii

se objevoval výraz *strateia* (fiskální daň) související s vojenskou službou, jejíž počátek sahá do doby makedonské dynastie. Aby byzantský stát stačil krýt výdaje na vojsko, začal odměňovat vojáky tím, že jim propůjčoval do užívání a správy (*eis pronoian*) různá fiskální práva. Nejčastěji to byl přesně vymezený daňový výnos, který plynul ze zemědělské půdy. Pronie byla přidělována uživateli na základě vojenské služby často v kraji, ze kterého nepocházel. Byly to pozemky i s lidmi na nich usedlými, jejichž povinností bylo tuto půdu obdělávat. Tím se definitivně rozbíjela stará struktura vojenských statků (*stratitika ktemata*): jejich základem byl individuální vlastnický vztah k půdě, kterou držitel půdy sám obdělával bez závislých rolníků. Tím se diametrálně od sebe lišili proniáři od stratiotů. Přesto však i držitel pronie zdědil starý název *stratitotes* – voják. Proniář-stratitotes byl pánem nad rolníky obhospodařujícími svoji půdu, kteří mu odváděli dávky a musili plnit i různé další služby a povinnosti. Ve vojsku pak náleželi takto ekonomicky zajištění proniáři k těžkoobdělávaným a představovali určitou dobu západních rytířů. S prvními zmínkami o nich se setkáváme v polovině 10. století. V této fázi vývoje nebyla pronie ještě dědičná a stát ji mohl uživateli kdykoliv odebrat a přidělit někomu jinému.

Klasický systém thematového zřízení, v němž byly harmonicky sloučeny zemědělské povinnosti s vojenskými, se rozpadl a s ním i jádro byzantské armády. Zůstala jen fiskální odpovědnost vojáka, který velice často nepocházel z Byzance, ale byl to žoldněř z Východu či Západu. Proto první proniáři nebyli vždy příslušníky vládnoucí vrstvy. Často to byli různí barbaři – Kumáni, ale i Normané a Anglosasové. Tohoto nebezpečného složení byzantské armády si povšiml vynikající kronikář Niketas Choniates, který s hořkostí popisoval osud závislých rolníků (paroiků) na proniářských pozemcích. Největšího rozvoje dosáhla vojenská pronie za císaře Manuela I. Komnena. Rolníci, kteří platili daň vojenskému veliteli – stratiotovi, byli považováni za podřízené armádě (*estrateumenoí*). To neznamenovalo, že by byli sami vojáky, ale jejich dávky byly určeny na vydržování jejich velitele-stratiota. Tím byl narušován morální stav armády a ohrožována celá říše. Situace se poněkud zlepšila, když se vrchními veliteli (proniáři) stávali příslušníci vládnoucí vrstvy. Závislým rolníkům (paroikům) tato změna žádnou úlevu v jejich povinnostech nepřinesla.

V 11. – 12. století prodělala byzantská společnost nehlubší proměny v celém svém historickém vývoji. Jako vládnoucí vrstva se etablovala a plně prosadila provinciální aristokracie, opírající svou moc o pozemkové vlastnictví v provinciích daleko od hlavního města. Její sílu umožnila skutečnost, že se starý systém vojenských statků v provinciích rozpadal. Po vojenských velitelích nastupovali do popředí místní feudálové, kteří bezohledně zabrali poslední zbytky občinové půdy a dostávali i velké pozemkové úděly ze státních domén. Takto ekonomicky zabezpečeni vystoupili s vlastními politickými požadavky. Pozemková aristokracie pocházející hlavně z Malé Asie, Thrákie a Makedonie se ostře postavila proti privilegované civilní byrokracii vládnoucí dosud v Konstantinopoli. Dávný rozpor mezi

oběma složkami vládnoucí vrstvy tak v období komnenovském kulminoval. Komnenovci, pocházející sami z provincie, tuto tendenci podporovali a pokusili se o přestavbu státní správy za pomoci nové, dravě se prosazující provinciální aristokracie. Byla provedena řada změn zejména ve státním aparátě. Proti tomuto vývoji se jako jediný z dynastie Komnenovců postavil Andronikos I. (1183–1185). Vystoupil proti představitelům provinciální šlechty v Konstantinopoli i proti italským obchodníkům. Jeho tvrdý teror a konfiskace nemohly však zabránit nástupu aristokracie z venkova a zásah proti Latinům jen znovu vyhrotil již takto napjatý vztah mezi Západem a Byzancí a velice nepříznivě ovlivnil i další události v mezinárodní politice.

Vládnoucí byzantská vrstva 11.–12. století nebyla stavovskými uzavřena, jako tomu bylo na Západě. Stejně tak nebyla přísně vázána lenním systémem, lenní přísahou a slibem věrnosti. V Byzanci byla sice známa lenní závislost (*ligesse*), vazalové (*lizioi*) však nebyli vázáni přísahou. Termín vazal (*lizios anthropos*) byl ekvivalentem západoevropskému výrazu *ligius*, ale vztahy mezi feudály a členy družin tu byly volnější, připomínaly spíše klientelu z antického Říma než přísný západní vazalský systém. Základem síly vládnoucí vrstvy bylo pozemkové vlastnictví, tedy pronie, která byla zároveň i předpokladem pro služební kariéru aristokratické vrstvy a pro její společenský vzestup. Avšak již z druhé poloviny 11. století se dochovaly pramenné údaje o tom, že závěti bohaté aristokracie převyšovaly možnosti výnosu jejich statků. A tak jedinou nepochybně správnou cestou bylo hledat základ jejího rozhojněného majetku v udělování daňových úlev. Bohatství nastupující pozemkové aristokracie pramenilo z jejího význačného podílu na státních příjmech. Nespokojila se však jen s udělením pozemků, privilegií a podílu na státních důchodech, záhy vztahovala ruce i po důležitých úřadech a funkcích v Konstantinopoli. Její představitelé začali zaujímat významná místa ve státním aparátě. V 11. a 12. století se začala plně projevovat vertikální pohyblivost aristokracie ve státních úřadech a funkcích. Nejvyšší státní funkce se kumulovaly v ruce příslušníků několika málo vyvolených rodů, které si je pevně držely. Některé úřady zůstávaly v jednom rodu po dobu dvou staletí.

S Komnenovci se dostala do popředí nejen vojenská pozemková aristokracie, ale vytvořil se „klan“ spočívající na rodinné politice, tj. na tom, jak blízko byli jeho členové vládnoucí rodině. Tento „klan“ nepředstavoval ještě zcela uzavřenou privilegovanou vrstvu, nicméně v jeho ruce se stabilizovala a soustřeďovala nejvyšší moc vojenská a státní. Teprve v této době měla Byzancí rodovou šlechtu, kterou až dosud ve svém vývoji postrádala. Kromě komnenovského rodu náležely ke „klanu“ silné provinciální rody, jako byli Dukové, Melissenové, Palaiologové apod. Tím, že provinciální pozemková šlechta nabyla převahy v úřadech a v administrativě nad civilní konstantinopolskou byrokracií, se vyřešil dávný spor mezi hlavním městem a opomíjenými provinciemi.

Strukturální společenské proměny se samozřejmě projeví v úřednickém aparátě, kde nastala výměna lidí, neboť nová místa zaujali „noví lidé“. Byly zavedeny

nové administrativní reformy, které našly výraz v nových titulaturách i v nových úředních funkcích. Provinciální feudálové se etablovali nejdříve v provinciích, kde jim byly svěřeny státní nebo vojenské hodnosti, a poté se prosadili i v Konstantinopoli. A tak úřady a hodnosti získané v provinciích byly často jen odrazovým můstkem nastupující šlechty, která hledala cílevědomě cestu k císaři. Tímto způsobem se aristokratizovala i původně vojenská šlechta. Aristokracie spřízněná s komnenovským rodem začala bohatnout, protože dostávala z císařských domén velké úděly. Takto byl např. odměněn vojenský velitel Leon Kefalos, který zastavil nebezpečný útok normanského Bohemunda u Larissy. Další úděly obdržely členové císařského rodu, nejbližší císařovi příbuzní, jako byla žena Alexia I. Irene z rodiny Duků, jeho třetí syn Isaakios Komnenos a dcera císaře Ioanna II. Je pozoruhodné, že členové císařské rodiny dostávali své apanáže již v této době do dědičné držby, což se nevztahovalo na pronie světských feudálů.

Vedle proniárova světského majetku byly neméně důležitou ekonomickou jednotkou v byzantském hospodářství kláštery. Jejich pozemkový fond během staletí narůstal a vytvářel z nich v určitém smyslu samostatnou společenskou kategorii, s níž se muselo v různých politických vnitřních konstelacích počítat. Základním rysem 11. století bylo, že kláštery se nespokojovaly se svým postavením ve městech, ale že se snažily získat pozemkový majetek mimo města. Expandovaly za městské hradby a získávaly na základě císařských privilegií ohromné pozemkové domény obdělávané závislými rolníky, paroiky. K dosavadním klášterům z předcházejícího období přibýly za komnenovské dynastie další. Celkem bylo v 11. století podle dochovaných pramenů založeno nebo obnoveno na 57 klášterů, nejvíce v Konstantinopoli (22) a v jejím okolí, sedm v Thrákii a Makedonii, osm v Athénách, osm na ostrovech a dvanáct v Malé Asii. S pronikáním Seldžuků do Anatólie došlo i k přesunu klášterů a jejich představených, kteří přechali do oblastí západní Anatólie, na ostrovy a do Konstantinopole. Klášternímu majetku se dostávalo největší podpory v hlavním městě a v západní části byzantské říše. S rostoucím významem provinciálních měst stoupl i význam klášterů v provinciích, např. Bačkovský klášter v Rodopech, kláštery na Strymonu, v Makedonii, v Soluni, na ostrově Patmos a samozřejmě bohaté kláštery na Svaté hoře Athosu. Jen tamní klášter sv. Lavra vlastnil v roce 1089 podle přibližného přepočtu asi na 4 000 ha půdy. Běžně se setkáváme s kláštery, které měly administrativní a ekonomickou převahu nad menšími, sobě podřízenými jednotkami zvanými *metochia* (*metochion*).

V 11. století se plně rozvinula další instituce, která měla svůj základ již v 10. století, tzv. charistikariát (*charistike*). *Charistike* za císaře Alexia I. znamenala podmíněné propůjčení církevního majetku do správy světského feudála. *Charistikarios* měl určité povinnosti jako starat se o prosperitu klášterního hospodářství, o pracovní sílu, o dobytek, o klášter i o jeho opevnění. Měl chránit nedotknutelnost klášterních pozemků a měl zejména pečovat o úrodnost půdy. Obě formy (jak pronie, tak charistike) byly propůjčeným, dočasným vlastnictvím. Lišily se v tom, že pronie byly udělovány císařem, ke kterému měl proniář bezprostřední vztah,

kdežto *charistikarios* měl ještě důležité a neopomíjitelné povinnosti k představeným kláštera, i když hlavním donátorem byl císař. Odtud potom vznikaly velké neshody a počátky roztrpčeného nedorozumění mezi světskými správci církevního majetku (*charistikarioi*) a představenými kláštera, kteří znovu a znovu vyžadovali na zasedáních církevních synod autonomii kláštera a předání administrativní a ekonomické správy klášterů výhradně do rukou duchovních osob. Stát v této situaci hrál v osobě císaře roli proměnlivou. Někteří z císařů spíše usilovali o světské vedení klášterního hospodaření a tím i kontrolovali a omezovali nenasytnou touhou církevních hodnostářů po pozemkovém majetku, jiní zase byli známými podporovateli klášterního bohatství a vyjadřovali své sympatie bohatými dancemi. Jedním z velmi radikálních císařů, kteří omezovali klášterní majetek a svěřovali jej světským správcům, byl Isaakios I. Komnenos. Zkonfiskoval část církevního majetku a rozdělil jej laickým feudálům. Z těchto důvodů zahájil patriarcha Nikolaos Grammatikos roku 1089 ostrou polemiku proti *charistikariům* a obnovil v intencích kritiky Alexia Studita boj o prvořadá práva patriarchátu nad klášterním a církevním vlastnictvím. Výsledkem bouřlivé polemiky byla novela císaře Alexia I. Komnena, jež ukončila tyto spory ve prospěch patriarchátu. *Charistike* vyšla ze zápasu mezi světskou a církevní mocí jako instituce značně omezeného rozsahu a mizela pomalu z byzantské ekonomiky koncem 12. století.

Církevní i klášterní půda v Byzanci podléhala podle práva daňovým povinnostem a poplatkům, jež vypisoval a určoval stát. Proto se téměř v každé listině vydané klášteru setkáváme s regulací těchto dávek, s určováním počtu závislých rolníků obhospodařujících klášterní domény. Kláštery se snažily především zvětšit svůj půdní fond a zbavit se dávek státu. Časem se skutečně stalo, že platy a daně, které měly kláštery odevzdávat státu, zanikly a všechny výtěžky z pozemkového vlastnictví se dostávaly do klášterních pokladen.

Již v roce 1078 v chrysobule vydané Botaneiatem byly vypočteny povinnosti a dávky, jichž byl zproštěn významný athoský klášter Iberon. Zůstala mu jen povinnost odvádět obvyklý roční důchod. Poměrně harmonické vztahy, které se vyvinuly mezi státem a kláštery, komplikovala instituce *charistike*. Jak bylo svrchu řečeno, ve fiskální válce zvítězily koncem 12. století kláštery a upevnily se jako mocné ekonomické jednotky. Dokladem tohoto zápasu byl pamflet Ioanna Oxeita, patriarchy antiochijského, který zachytil korupci při udělování církevní půdy světským magnátům a zesměšnil je.

O rozvoj klášterního bohatství v období komnenovském vydává svědectví byzantská diplomatika. Dochovalo se množství listin o donacích vydaných císařskou kanceláří a patriarchátem. V obdobích let 1025–1118 vyšlo z císařské kanceláře na 123 listin, z čehož pro soubor klášterů na Athosu byly vydány 103 listiny. Velmi bohatým klášterem v této době byl klášter sv. Jana Theologa na ostrově Patmos, který obdržel jen za období vlády Alexia I. devatenáct donačních listin. Kláštery sehrály důležitou úlohu v byzantské ekonomice. Tendenci koncentrovat pozemkový majetek si udržely nejen v komnenovské době, ale i v následujících obdobích za

daleko nepříznivějších společenských podmínek. V průběhu celých byzantských dějin existovalo v říši rozsáhlé pozemkové státní vlastnictví, jehož jádro tvořily císařské domény, zahrnující i značný díl půdy z dobytých území a z konfiskátů. I když v komnenovské opoše se půdní fond zejména v maloasijské oblasti celkově zmenšoval, zůstávaly státní domény rozsáhlé. Bylo to zřejmě způsobeno i tím, že součástí státních pozemků se v té době stávaly zbytky selských občin. Odpovědnost za likvidaci zbytků svobodného selského vlastnictví na byzantském venkově měl stát a velcí feudálové světští i duchovní. Na státních doménách pracovali státní paroikové (*demosiakoi paroikoi*), kteří podléhali přímo státu a kteří ve 12. století tvořili většinu venkovského obyvatelstva. Rozvinutá fiskální soustava daní a dávek byla od raného období Byzance stále zdokonalována. To se projevilo v přesně vymezených dávkách, jež museli odvádět státní rolníci, ale jež přecházely i na úděly spravované byzantskými feudály.

Zemědělskou půdu v Byzanci obdělávali rolníci různého společenského postavení. Ještě v 11. století nacházíme zmínky o bezprávných otrocích jako čeledí, dále se vyskytují i zbytky osobně svobodných usedlíků, největší skupinu však tvoří závislé rolnictvo. Je tu ovšem značný rozdíl ve srovnání s předcházejícím obdobím makedonské dynastie. Systém zdanění a soubor povinností, jimž podléhali rolníci v 10. století, se nyní rozpadal, protože s rozpadem centralizované renty se pochopitelně proměňovala a diferencovala vrstva zemědělských výrobců.

Základní vrstvou obhospodařující půdu byli závislí rolníci (paroikové). Byli osobně svobodní, měli plnou možnost právního jednání i právo disponovat svým majetkem. Nebyli poutáni k půdě jako koloni raně byzantského období, ale byli vázáni ke svému pánovi, na jehož pozemcích pracovali. Jejich závislost spočívala v tom, že byli povinni odvádět platy a vykonávat různé služby. Mohli se dokonce usadit i na jiném místě, ale museli nadále plnit své původní povinnosti. *Paroikos* nebyl vlastníkem půdy, na níž byl usazen, byl toliko jejím uživatelem. Platil státu daně a odváděl svému pánovi rentu (*choropakton*), což představovalo v komnenovské době dvojnásobek státní daně. Jeho postavení nebylo určováno nájemnou smlouvou, ale zvykovým právem. Tímto způsobem se stávalo postavení paroiků labilním. Zvykové právo paroiků se vytvářelo na soukromých pozemcích, poté přešlo i na paroiky usídlené na státních doménách. Soukromí paroikové byli více poutáni povinnostmi k pánovi a odtud pramenila jejich těžší osobní závislost ve srovnání s paroiky státními. Stát, i přes určitou ztrátu vlivu na prvořadá určování a zejména vymáhání pozemkové daně a dávek od závislého rolnictva, si udržel ještě v 11.–12. století vliv na určování takzvaného počtu usedlíků (*arithmos*), kteří se směli usadit na pozemcích světského či duchovního feudála. Tímto způsobem se stát snažil kontrolovat zemědělskou pracovní sílu. V roce 1158 musel císař Manuel vydat opatření, která sice chránila klášterní pozemkové vlastnictví, ale přísně zakazovala zvětšovat či zmenšovat počet rolníků obhospodařujících klášterní pozemky. Zápas a boj o pracovní sílu byl stejně vážným problémem jako obrana státu proti silicím nájezdů Seldžuků, Normanů a Slovanů. Vedle paroiků se vyskytova-

ly v pramenech ještě další skupiny rolnického obyvatelstva, jehož postavení je dodnes málo osvětleno. Jedná se o kategorii *proskathemenoi*, což byli patrně přistěhovalí rolníci, a *duloparoi* nebo *duleutai*, tj. rolníky, kteří měli pravděpodobně blízko k postavení otroků. Konkrétní obraz zemědělského byzantského obyvatelstva se dochoval v zemědělských knihách, tzv. praktikách. Dávky zde uváděné byly vyměřeny podle velikosti usedlosti (*stasis*) a podle toho, zda rolníci vlastnili tažná zvířata. Dalšími sociálními kategoriemi byli *aktemones* a *pezoi*, tj. nemajetní rolníci, kteří náleželi zřejmě k vesnické chudině a živil se příležitostnou prací.

Velice slabá byla vrstva svobodného obyvatelstva. Tvořily ji zbytky rolníků z bývalé vesnické obcí, kteří se nazývali *choritai*. V byzantských pramenech se s nimi často setkáváme při sporech s místními feudály (*dynatoi*) o práva na pozemkové vlastnictví. Jejich agresivně svobodné rolnictvo ve 12. století podleho. Tzv. *eleutheroi* nebyli ve skutečnosti svobodnými rolníky. Nemohli totiž disponovat svobodně svou osobou a majetkem. „Svobodnými“ byli označováni pouze z toho hlediska, že nepodléhali fiskálním povinnostem.

Renta závislých rolníků byla v 11. a 12. století vybírána v peněžních pokutách, dále ve formě naturálních dávek a v úkonech. Nevíme, v jakém poměru se podílel na pozemkové rentě velký pozemkový vlastník na jedné straně a stát na straně druhé. Byla však zřetelná tendence ke komutaci naturálních a robotních povinností. Odpovědí na vymáhání výhradně peněžní renty byla v řadě provincií sociální povstání, která se vyhrtila zejména v bulharských zemích.

V 11. století se dále setkáváme v byzantské ekonomice s rozvojem imunit, udělovaných především světským feudálům. Práva, která si osobovali feudálové na základě imunit, zavdávala příčinu k častým sporům s paroiky. Vládnoucí vrstva byla vybavena soudními privilegii, díky kterým se právní spory mezi feudály a paroiky jednoznačně řešily ve prospěch feudálů. Spory mezi feudály a kláštery přecházely k rozhodnutí nejvyšších představitelů provinciální správy nebo k císařskému tribunálu. Světští feudálové však na základě imunit dostali právo soudit závislé rolníky, což vytvořilo základ pro ustanovení patriarchálních soudů.

Byzantská ekonomika 11.–12. století procházela těžkým obdobím vnitřních proměn, které probíhaly navíc za neustálých nepřátelských nájezdů. Zahraniční politika Manuelova, nesená vypjatými vojenskými plány výbojů na Západě, nepřispěla ke klidnému vnitřnímu vývoji. Problémem 11.–12. století byl zápas o pracovní sílu, protože zábohem velkých území v Malé Asii v době seldžuckých nájezdů část obyvatelstva sice odešla do Konstantinopole a evropské části říše, ale velká část se adaptovala, využívajíc islámské tolerance, a zůstala pracovat v jednotlivých sultanátech. Tento úbytek obyvatelstva znamenal citelnou ztrátu pro byzantské zemědělství a zemědělskou výrobu.

Městský život v komnenovské době

Pro Byzanc byla příznačná kontinuita městského hospodářství podmíněná především tím, že od antiky trvala velká emporia, jež uchovávala organizaci a běžný provoz městské výroby a spojení s dalšími lokalitami prostřednictvím dálkového obchodu. Dokladem toho byla největší centra Konstantinopol a Soluň. Konstantinopol jako *emporion* si udržela do 11. století privilegované postavení ve výrobě a zejména v dálkovém obchodě. Vytvořila vlastně jakýsi stát ve státě, jemuž bylo po stránce výrobní, obchodní a administrativní vše podřízeno.

V komnenovském období zaznamenal městský život nový stupeň rozvoje díky tomu, že do popředí vystoupila provinciální města. Hlavní město se muselo o své výrobní a obchodní prvenství podělit s nově nastupujícími městskými centry, která začala vykazovat aktivní podíl na zbožní výrobě i obchodu. Tak se na půdě Byzance dovršil proces, který probíhal v celé západní a střední Evropě, tj. oddělení řemeslné výroby od zemědělství. Projevem tohoto vývoje byl vzestup měst spojený s intenzivnější a pružnější směnou zboží mezi městem a venkovem. Rozvoj zbožní výroby byl základem prosperity provincionálních měst. Korint, Sparta a Athény byly významnými středisky keramické výroby. Hedvábnictví se rozvíjelo na Peloponésu, dále v Soluni a Thébách. Znamý cestovatel Benjamin z Tudely uváděl, že v Thébách pracovalo na 2 000 tkalců.

Velkou ekonomickou vitalitu prokázala ještě v 11. století města anatolská. Předpokladem pro jejich rozvoj byla těžba stříbra, mědi, železa a cínu, tradičně rozvinutý místní i dálkový obchod a velice úrodné zemědělské zázemí kolem vnitrozemských měst a maloasijských přístavů. K nejproduktivnějším lokalitám náležely: Efesos, Brussa, Nikaia, Pergamon a Smyrna, kam přicházeli obchodníci z ostrovů. Severoanatolská města měla přímé spojení s Konstantinopolí i s přístavy v Černém moři. Rovněž vnitroanatolská města (např. Ankara, Dorylaion) měla až do seldžuckého záboru význačné ekonomické postavení, stejně jako Attaleia, vynikající přístav v jižní Anatolii, který si dlouho uchoval zprostředkující obchodní spojení s ostrovy v Egejském moři a Kyprem. Tento pozitivní vývoj výrobních sil v Malé Asii byl koncem 11. století zabrzděn seldžuckou invazí. Ale i tak si ještě dlouho zachovala přístavní města výrobní i obchodní aktivitu, přizpůsobila se a navázala i dobré obchodní vztahy se seldžuckým Ikonským sultanátem.

Jak bylo řečeno v předchozích kapitolách, rozvoj měst ovlivňovaly v nemalé míře státní zásahy. Makedonská dynastie prováděla přímou státní reglementaci, regulovala výrobu i obchod co do množství i kvality, kontrolovala ceny a zasahovala do organizace výroby. Za vlády komnenovské dynastie zůstala sice dřívější struktura byzantské cechovní výroby tak, jak ji zachycovala sbírka cechovních nařízení (*Eparchikon biblion*) z 10. století, avšak stát již nebyl schopen přísné kontroly ani v Konstantinopoli, ani v provinciálních střediscích. Města se sice emancipovala, ale nestala se oporou panovníka, jak tomu bylo v západní a střední Evropě. Bylo tomu tak proto, že iniciativu v emancipačním procesu na sebe nestrhly byzantské střední

vrstvy (tzv. *mesoi*), ale feudální aristokracie, která začala rozhodovat o výrobě, obchodu a později i o administrativě. Tak se střední stav v Byzanci nestal pevnou vrstvou a jeho funkce ve společnosti plnili provinciální feudální a zahraniční obchodníci. Pro některé oblasti prameny dochovaly velice konkrétní svědectví o působení velkých feudálů v provinciálních městech, např. v Thrákii ve Filippopolu (Plovdivu), v Makedonii v městě Berrhoia, v Soluni, dále v boiótských Thébách a na Peloponésu v Monembasii. Všechny význačné rody byly nejen ekonomicky zvýhodněny, ale zaujímaly navíc důležité pozice ve vojenských, soudních a administrativních funkcích. Tendence velkých feudálů soustředit ve svých rukou ekonomický, byrokratický i soudní aparát se rozvíjely v 11. století, plně se však prosadily po čtvrté křížové výpravě po roce 1204. Do konce 11. století spadá i vznik separatistických snah provinciální šlechty, jež se rovněž plně uplatnila až v následujícím období. Tento vývoj měst se stal charakteristickým rysem pro feudalismus v jihovýchodní Evropě a osudově zasáhl do jejího společenského vývoje.

Byzantská říše v 11. století byla velice dynamickým organismem, v němž důležitou úlohu hrála síť trhů a tržních center jak na pevnině, tak na ostrovech. Zajímavé světlo na tyto jevy vrhá satirický spisek *Timarion* z 12. století, který podává zprávy o průběhu trhů v Soluni, kam se na svátek sv. Demetria (26. října) sjížděli obchodníci nejen místní a z blízkého makedonského okolí, ale i kupci z cizích zemí, z nichž nejaktivnější přicházeli z Itálie.

Zahraněční obchod zprostředkovávaly městské italské státy spolu s některými podnikavými obchodníky ze Španělska a z jadranského pobřeží. Nejdříve se usadili v Konstantinopoli italští kupci pocházející z Benátek, Janova, Ancony, Pisy, Florencie a později i obchodníci z Ragusy (Dubrovníku) a z Provence. Nejpodnikavější v tomto směru byla benátská signorie, která začala plánovitě pronikat na území byzantské říše již za prvních Komnenovců. Alexios I. Komnenos udělil Benátčanům privilegium, kterým jim povolil založit si v Konstantinopoli vlastní obchodní čtvrť. Za pomoc, kterou poskytli Byzantincům proti Robertu Guiscardovi, obdrželi Benátčané některá přístaviště u Zlatého rohu, dílny, pekárny a svobodný průjezd některými důležitými byzantskými přístavy bez placení cla (*kommerkion*) a bez poplatku za skladování zahraničního zboží (*skaliatikon*). Tento průlom do byzantské ekonomiky byl o to silnější, že v Byzanci mu nemohla čelit pevná vrstva středního stavu obchodníků a řemeslníků, která byla vyřazována z podnikání, zůstávala na okraji a často i revoltovala. Hlavní obchodní transakce rozhodovali již v této době Benátčané, kteří zaváděli nové obchodní praktiky a techniky. Byzantští kupci se jim přizpůsobovali, v obchodě jim však zůstala pouze role zprostředkovatelů. Významná privilegia pro benátskou republiku byla vydána v letech 1147–1148 a v období 1161–1194. Není proto nadsázkou, jestliže se o této době hovoří jako o „zlatém věku“ prosperity benátské signorie ve Středozemí.

Přítomnost italských obchodníků v byzantské říši vedla nejen k napjatému vztahu mezi Byzantinci a Latiny, ale byla i zdrojem nevraživosti mezi Latiny

samotnými. Rivalita italských kupců, kteří žárlivě sledovali svá práva a požadavky na byzantském území, vedla k častým konfliktům, jež byly nejednou řešeny vojenskými střetnutími. Docházelo k námořním bitvám a útokům na čtvrtě, které jim byly přiděleny v Konstantinopoli.

V 11. století získalo značné výhody italské město Amalfi a ve 12. století (v roce 1111) upevnila své postavení v Konstantinopoli také Pisa, která obdržela právo bezcelného obchodu. Její zájem se však záhy orientoval do Levanty, kde si vybudovala hospodářské pozice ve městech Tyros, Jaffa, Tripolis, a později pronikla i do Egypta.

Mimořádně cílevědomí byli Janované, kteří se usadili v Konstantinopoli později – za vlády Manuela, který jim zvláštním privilegiem přidělil vlastní čtvrť v Konstantinopoli a povolil jim postavit si katolický kostel. Janovští obchodníci byli zároveň zrovnoprávněni s ostatními Italy a byla jim přislíbena ochrana v dalších přístavech. Jako všichni italští obchodníci byli povinni platit jen čtyřprocentní dávku z hodnoty zboží. Ze své základny v Konstantinopoli, ze čtvrti Galata (Pera), pronikali v následujících stoletích do oblasti Černého moře. Velký příliv latinského obyvatelstva vedl k vyhocené konfrontaci dvou odlišných kulturních okruhů. Byzantince hluboce pobuřovalo nenucené a často i arogantní chování Latinů, jejich obchodnické a řemeslnické spekulace, katolický ritus s odlišnými náboženskými obřady a celkově jiný způsob života. To vše budilo v konstantinopolském obyvatelstvu nevraživost vůči Latinům, která z tichého protestu a nepřátelství přerostla v ostrou nenávist. Prvým vážným konfliktem řešil sám císař Manuel. Snažil se omezit moc benátských obchodníků zásahem shora a konfiskacemi benátského majetku na území byzantské říše, které dostoupily 400 000 nomismat. Nicméně podle Eustathia Soluňského to příliš nezměnilo situaci. Benátčany totiž rychle vystřídali obchodníci z Pisy a z Janova, kterých prý bylo v hlavním městě na 60 000.

Druhým zásahem proti latinskému obyvatelstvu v Konstantinopoli byl masakr zorganizovaný uzurpátorem trůnu Andronikem I. v roce 1182. Dočasně a kruté zúčtování zvláště s italskými kupci dopomohlo sice Andronikovi ke krátké vládě, ale výrazně zhoršilo jeho vztahy se Západem.

Zahraněční obchod Byzance nebyl však jednostraně zaměřen na západní Evropu. Písemné zprávy a zejména archeologické nálezy z této doby svědčí o intenzivní výměně zboží s Rusí, zejména s městem Kyjevem.

O rozvoji městského hospodářství v období komnenovském vydávají svědectví i četné nálezy mincí, jež měly svůj původ v rozvinuté lokální provinciální ražbě (Athény, Korint, města v Makedonii, v Argolidě a na ostrově Thasu). Byly raženy většinou mince měděné; u byzantské měny zlaté a stříbrné se značně zmenšil okruh jejího působení. Setkáváme se s ní jen v Konstantinopoli, v pontské oblasti, v Trapezuntu a v Nikaii. Alexios I. se pokusil koncem 11. století o mincovní reformu, ale jejím výsledkem byla značná devalvace měny, přičemž zlato v mincích bylo nahrazeno ze dvou třetin stříbrem. Brzy však došlo i k znehodnocení stříbrné měny. Nově zavedená mince obsahovala jen 6 % stříbra, ostatek tvořila měď. Podle

zakládací listiny (typikon) kláštera sv. Pantokratora v Konstantinopoli z roku 1136 byli vyšší církevní hodnostáři honorováni ve zlaté měně, zatímco běžné výdaje byly placeny měděnou mincí. Podobně i zahraniční transakce se uskutečňovaly na bázi zlaté nebo stříbrné měny, avšak lokální směna se realizovala mincí měděnou. Toho značně využívali italští (zejména benátská) obchodníci, kteří získávali hodnotovou zlatou byzantskou minci a vyváželi ji na Západ. Benátčané již před čtvrtou křížovou výpravou považovali v obchodním smyslu Byzanc za svou „koloniální zónu“.

Vojenská a námořní síla za Komnenovců

Vedle těchto změn v oblasti hospodářské proběhl v komnenovském období neméně závažný vývoj na poli vojenství a administrativy.

Komnenovci věnovali systematickou péči byzantskému loďstvu, které mělo tvořit bariéru jednak proti seldžuckým útokům v Propontidě a na Černém moři, jednak zastavit normanský postup v albánské oblasti a na Jadranu. Byzantské loďstvo mělo vynikající technickou úroveň. Za svou kvalitu vděčily byzantské lodi staré tradici a znalostem i dobré organizací práce v loděnicích. Díky rychlým a pohyblivým lodím zvaným *akatia* si Byzanc udržovala kontrolu na moři, zejména proti Turkům, kteří neměli ve stavbě lodí potřebné zkušenosti. Císař Alexios I. zavedl novou funkci vrchního velitele loďstva (*megas dukas*), čímž vyjádřil důležitost námořnictva a jeho velení pro celou říši. Tato funkce byla svěřována jen vysoce postaveným osobám, příbuzným nebo blízkým císaře, tedy příslušníkům komnenovského „klanu“. Prvým jejím držitelem byl Ioannes Dukas. V rukou admirála zvaného *megas dukas* se soustřeďovala velká pravomoc, neboť mu přímo podléhali nižší námořní velitelé v přímořských provinciích. Pokud na udržování válečného loďstva nedostačovaly prostředky ze státní pokladny, sahal stát často ke konfiskacím církevního a klášterního majetku a udržování posádek. Námořní posádky umístěné v blízkosti klášterů si vynucovaly i peníze a různé služby. Povinnosti klášterů vůči armádě byly zachyceny i v řadě listin. Pro tyto zásahy byl Alexios I. představiteli klášterů ostře kritizován.

Velkým problémem pro byzantský stát bylo od 11. století vojsko. Národní armáda téměř vymizela a stát se musel opírat o oddíly (*tagmata*) žoldnéřů různých národností a nepříliš velké spolehlivosti. V armádě sloužili vedle Kumánů, Rusů, Turků také Valaši, Albánci, Angličané aj. V 11. století se objevil titul vrchního velitele pozemního vojska – *megas domestikos*. V provinciích bylo vedení v rukou proniářů, kteří sice museli vykonávat vojenskou službu, ale zároveň s tímto závazkem získali i moc. *Dux katepano* byl titul velitele provincie, obvykle proniára vybaveného plnou pravomocí vojenskou i civilní. Staré thematové zřízení se tak rozpadlo, zbylo z něj pouze geografické rozdělení říše a skutečnou pravomoc měl ve svých rukou *dux katepano*. K této změně došlo v druhé polovině 12. století. Seznamy nových úředníků se dochovaly pro řadu oblastí v Malé Asii a Evropě

i pro ostrovy. Je pochopitelné, že se u těchto velitelů brzy projevil v provinciích separatistické a decentralizační tendence. Za Alexia I. se sice ještě podařilo udržet armádu relativně celistvou, když však byl císař Manuel nucen přejít od velkých plánů k systematické obraně, začaly se vytvářet v provinciích úzké lokální vztahy mezi vojskem a úředníky bez vědomí a kontroly Konstantinopole.

Komnenovci rovněž usilovali o provedení reformy v oblasti administrativy. Došlo k propojení funkcí správních a vojenských s finančním aparátem. Dvorská elita spřízněná s císařem plně ovládla ústřední administrativu a nahradila zcela předchozí byrokracii. Objevily se i nové dvorské titulatury, jejichž podstatou byla jen příbuzenská blízkost s císařem. Dosavadní dvorské úřady (*sekreta*) byly nahrazeny funkcí prvního ministra (zvaného *mesazon*, prostředník, který měl přímý dohled nad všemi ministry a byl císařovým poradcem).

Neobyčejnou aktivitou se komnenovská doba vyznačovala i na poli výstavby. Byly obnovovány městské hradby, vznikaly nové kláštery a kostely, nákladně byl vybudován nový císařský palác v Konstantinopoli Blacherny, který nahradil dřívější Justiniánovu rezidenci. Pozoruhodné bylo vybudování a rozšíření klášterního komplexu na Athosu a neméně byly zvelebeny i jiné kláštery a k nim náležející charitativní instituce. Např. u kláštera sv. Pantokrator byla na příkaz Ioanna Komnena vybudována nemocnice i s lékařskou školou. Komnenovská doba byla právem zvána zlatým věkem byzantské kultury. Byla jím nejen na poli výtvarné tvorby a architektury, ale vysokou úroveň se vyznačovalo i písemnictvím. Dodnes obdivujeme dílo Anny Komneny a historika Nikety Choniata. V některých spisech se projevuje i racionálnější pohled na společenský život. Nad kulturními hodnotami vytvořenými během vlády Komnenovců a Angelovců stáli v nepokrytém obdivu i západní dobyvatelé po násilném ovládnutí Konstantinopole roku 1204.

Vláda Angelovců a čtvrtá křížová výprava

Koncem 12. století prožívala byzantská říše hlubokou vnitřní krizi, kterou navíc prohlubovaly dynastické rozpory. Dynastie Angelovců (1195–1204) nezvládla politickou situaci uvnitř státu a neměla úspěch ani v zahraniční politice, ve které se opírala o štaufskou dynastii. Silná decentralizace, jež měla svůj počátek ještě v epoše komnenovské, nabyla takových rozměrů, že byzantský císař bezprostředně ovládal pouze územně malý prostor. Velcí pozemkoví vlastníci se stali v provinciích neomezenými pány a poddaní jim byli vydáni zcela napospas. Hospodářskou krizi způsobovala i nevyváženost jednotlivých byzantských oblastí, jejich administrativní roztržštěnost, korupce i daňové zatížení obyvatelstva. Tato krizová situace byla dovršena rozkladem byzantské armády a oslabením námořního loďstva. Nedostávalo se peněz na obnovu a výstavbu nových lodí. Rozvinuté pirátství taktéž nepřispívalo ke klidu ve vodách Středozezemí. Piráti se rekrutovali z Byzantinců, islámského obyvatelstva a ve velké míře i z italských zběhlých námořníků. Pirátské lodě brázdily vody Středozemního moře, přepadaly byzantské ostrovy a odvažovaly se loupit přímo v byzantských přístavech. Tak byli postiženi nejen klidní obyvatelé přístavních měst, ale i byzantští rolníci v jejich úrodném zázemí. Oblasti na pobřeží Malé Asie a na Peloponésu stejně jako ostrovy v Egeidě byly vystaveny plenění těchto námořních dobrodruhů. Jedinou autoritou ve Středozezemí bylo benátské loďstvo. Bylo rozmístěno v řadě přístavů na pevnině i na ostrovech díky štědrosti, s níž udíleli byzantští císaři – zejména Komnenovci – obchodní privilegia benátské signorii. A tak bývalá byzantská *thalassokratia* (nadvláda nad mořem) byla vystřídána benátskou námořní mocí.

Postavení Byzance nebylo dobré ani z hlediska mezinárodních vztahů, poněvadž impérium nemohlo očekávat podstanou pomoc ze Západu. Vztah ke schizmatickým Řekům se nezlepšil, naopak na Západě se záměrně živilo nepřátelství vůči Byzantincům. V živé paměti tu stále byly agresivní plány císaře Manuela I., spojené s výboji do Itálie a na Sicílii. Rovněž benátská signorie vystupovala s ostrou kritikou politiky byzantské říše.

V této atmosféře byla v západní Evropě vyhlášena nová – v pořadí již čtvrtá – křížová výprava. Jejím ideologem byl papež Innocenc III., jenž adresoval výzvu ke křížáckému tažení duchovním, rytířům, baronům a měštům, ale roku 1199, kdy se měla vojska soustředit, se shromáždili na papežovu výzvu pouze ojedinělí francouzští baroni a velmoži. Mezi prvními byli Theobald ze Champagne, Ludvík

z Blois a hrabě Flanderský se svými vazaly. Teprve během roku 1200 je následovali velmoži ze severní Francie.

Válečné přípravy na výpravu do Levanty byly tentokrát organizovány v Benátkách pod přímým vedením dóžete Enrika Dandola, ctizádnostivého starce a zapřísáhlého nepřítel říše na Bosporu. Smlouva o přepravě vojska na Východ byla připravena na duben roku 1201. Podle ní měla republika sv. Marka zajistit na benátských lodích místa pro 4 500 rytířů, 9 000 jízdních a 20 000 pěších vojáků. Křížákům bylo vyměřeno zaplatit 85 000 marek ve stříbře. Benátčané uzavřeli s francouzskými feudály dohodu, že připojí k výpravě padesát válečných lodí, ovšem za podmínky, že dostanou polovinu kořisti.

Prvním cílem tažení byl Egypt, kde Benátčané očekávali úspěch v boji proti Saladinovi. Z hlediska ideologie křížových výprav mohl ovšem prostý účastník stěží pochopit, že má právě v Egyptě bojovat za osvobození Kristova hrobu z rukou muslimských nevěřících.

Uprostřed jednání o financování výpravy zemřel velitel vojsk Theobald ze Champagne. Vedení bylo svěřeno italskému hraběti Bonifácovi z Montferratu, jehož osud byl tradičně spjat s Levantou a s Byzancí: jeho otec obdržel od císaře Manuela jako léno Soluň. Bonifác byl nadto osobním přítelem následníka Jindřicha VI., Filipa Švábského, kterého navštívil, aby se pokusil zlomit ostří nepřátelství mezi ním a papežem Innocencem III. Poselství, se kterým se dostavil později Bonifác Montferratský k papeži, již obsahovalo návrh, aby výprava nesměřovala do Svaté země, ale do Byzance.

Během roku 1202 se vojsko pomalu a se značným zpožděním shromažďovalo v Benátkách. Značná část bojovníků se do Benátek nedostavila, ale rozhodla se zorganizovat si vlastní přepravu přes Marseille. Benátčané však vyžadovali zaplacení poplatků i za ty účastníky výpravy, kteří se nedostavili. Vojáci zatím celkem pohodlně tábořili na ostrůvku San Nicolo de Lido a stále více a více se zadlužovali, až jejich dluh dosáhl výše 34 000 marek ve stříbře. Benátský dóže Dandolo navrhl křížákům, aby se zbavili dluhu dobytím města Zadaru, čímž by pomohli Benátčanům zničit jednoho z jejich důležitých rivalů v oblasti dalmatského pobřeží. Zadar byl křesťanským městem, starou benátskou kolonií, která přešla v roce 1186 pod nadvládu uherského krále. Po bouřlivé diskusi na náměstí sv. Marka v Benátkách byl posléze návrh dóžete přijat. V přístavu zavládl čilý ruch a počátkem října roku 1202 vyplulo loďstvo, jež nemělo dosud ve Středozezemním moři obdoby: skládalo se z 200 lodí, z toho bylo 60 galér. V listopadu zakotvilo před Zadarem. Znovu vzplály diskuse o smyslu výpravy proti křesťanskému městu, zvláště mezi rytíři a prostými vojáky. Papež Inocenc pohrozil těm, kteří se zúčastní obléhání města, exkomunikací. Sám Bonifác Montferratský nebyl při obléhání Zadaru, který 24. listopadu roku 1202 kapituloval. Po jeho pádu se křížácké vojsko rozhodlo, že zde přezimuje.

Bonifác Montferratský se objevil v Zadaru až v prosinci. Zřejmě v tutéž dobu se dostavili do města i poslové Filipa Švábského s návrhem, aby na byzantský trůn

byl dosazen Alexios Angelos, syn Isaakia Angela, který byl svržen a oslepen v roce 1195. Alexios Angelos byl svým způsobem tragickou postavou byzantských dějin. Původně byl vězněn spolu se svým otcem Isaakiem a po propuštění uprchl v přestrojení do Itálie, aby tam hledal pomoc u svého švagra Filipa Švábského a své sestry Ireny.

Iniciativní Alexios Angelos navštívil i papeže a jeho zástupci přišli do Benátek. Jeho žádost o urovnání vnitřních záležitostí v Byzanci v jeho prospěch byla tehdy zamítnuta.

Na přelomu let 1202–1203 nabyla však tato žádost pro křižáky shromážděné v Zadaru nového smyslu. Přitahovala je zřejmě vidina bohatého legendárního města na Bosporu. Jednání mladého Alexia přineslo však později Byzanci těžké důsledky finančního rázu. Princ slíbil křižákům za pomoc částku 200 000 marek ve stříbře. Zavázal se dále, že bude zásobovat vojsko po celý další rok, a konečně se uvolil podpořit křižáky postavením desetitisícové byzantské armády, jestliže bude uveden na trůn.

Návrh tak lákavý pro křižácké vojsko byl naprosto nezodpovědný vůči byzantské říši vzhledem k tomu, že státní pokladna zela prázdnotou. V křižáckém vojsku vyvolal diskusi. Baroni s ním souhlasili, zatímco velká část rytířstva i duchovenstva a hlavně prostí vojáci jej odmítali. Bez výhrad jej přijímali pouze Benátčané. A tak se v Zadaru opakovala situace, k níž došlo již dříve v Benátkách. Benátčané tvrdili, že vojsko nemá dostatek peněz na cestu do Svaté země a že je nutné přistát blíže, konkrétně v Konstantinopoli. V dubnu roku 1203 se loďstvo pohnulo dále na jih a zakotvilo na ostrově Korfu (Kerkyra). Mladý Alexios Angelos se výpravy rovněž zúčastnil. Podle kronikáře Villehardouina došlo na Korfu znovu k výměně názorů, zda pokračovat do Konstantinopole či do Palestiny. 24. května 1203 vypluli křižáci z Korfu ke Konstantinopoli. Výprava se zastavila krátce u ostrovů Euboia a Andros a to zřejmě proto, že Alexios Angelos tu potřeboval vybrat daně. Vojsko se dostalo bez potíží do ústí Dardanel a vplulo do Marmarského moře. S ohromením se křižáci dívali na mohutné hradby a věže tehdejšího evropského města měst. Výraz jejich údivu zachovali křižáčtí kronikáři. K vylodění došlo v Chalkedonu a v Chrysopoli na protilehlé straně Bosporu.

Byzantský uzurpátor trůnu Alexios III., bratr oslepeného Isaakia, nečinil žádné přípravy k obraně města. Vyslal ke křižákům posly se vzkazem, že je ochoten jim pomoci při tažení do Svaté země, ale nehodlá se vzdát trůnu bez boje. Místní obyvatelstvo však nezahořelo pro mladičkého Alexia, když byl manifestačně předveden na jedné z galér.

Benátské loďstvo se připravilo k útoku a dosáhlo hned napoprvé značného úspěchu. Bylo dobyto Galaty, kterou od Konstantinopole odděloval jen záliv Zlatý roh. Snadné vítězství Benátčanů ukázalo, v jak špatném stavu bylo byzantské loďstvo. Poté křižáci uvolnili řetězy, které tvořily osvědčenou a spolehlivou zábranu při vstupu do Zlatého rohu, a dostali se do málo chráněných a zranitelných míst. Narušili tím podstatně obranný konstantinopolský systém. Nato pohyblivé benát-

ské galéry zničily trosky byzantského loďstva. V další fázi dobývání Konstantinopole zůstávali Benátčané na galérách a vojsko vybavené pro boj na pevnině se soustředilo v severní části Konstantinopole pod císařským palácem Blacherny.

K rozhodnému boji mělo dojít 17. července. Vojenské operace řídil sám dóže Dandolo, který se přiblížil s loděmi těsně pod hradby. Za pomoci žebříků na korábech se benátskému vojsku podařilo pevně se zachytit na některých baštách. Na odpor se jim postavili odvážní příslušníci císařovy gardy, kterou tvořili dánští a angličtí žoldnéři. Benátčané poté zapálili okrajové části města a setrvali na dobytých baštách a věžích.

Alexios III. dlouho váhal a nepodnikal nic ve prospěch aktivní obrany města. Posléze se rozhodl shromáždit všechny ozbrojené síly a vytáhl s nimi z města proti menšině nepřátelského vojska, kterou tvořily francouzské oddíly. Dóže Dandolo však přispěchal Francouzům na pomoc. K rozhodné bitvě nedošlo a byzantské vojsko se opět stáhlo za hradby.

Další dramatické události přinesla až následující noc. Císař Alexios III. po poradě se svými nejbližšími hodnostáři vzal z pokladny nejcennější klenoty a spolu se svou dcerou opustil město, v němž zanechal nejen bezradné vojáky a poddané, ale také manželku a příbuné. Jeho útěk otevřel oslepenému excísařovi Isaakiovi Angelovi cestu z vězení přímo na císařský trůn. Tím se také vytvořily předpoklady pro jednání s křižáky.

Zástupci křižáků hned při prvním setkání s Isaakiem požadovali bezostyšně a sebevědomě to, co jim lehkovážně nasliboval jeho syn Alexios. Isaakiovi tudíž nezbývalo nic jiného, než přistoupit na podmínky západních rytířů, z nichž část pronikla bez boje do Konstantinopole. Princ Alexios byl 1. 8. 1203 korunován a prohlášen za spolucísaře Isaakia Angela. Velká část křižáckého vojska však zůstala ležet před Konstantinopolí, protože bylo dohodnuto, že v září padne rozhodnutí o další cestě do Svaté země. Alexios IV. se obával ztráty trůnu, sám žádal křižáky, aby zůstali u Konstantinopole. Ti byli velice ochotni zde přezimovat, ale dožadovali se zaplacení dávek a dluhů, které jim byly slíbeny. Protože však v byzantské pokladně nebyla tak velká hotovost, museli oba císaři sáhnout k vypsání nových dávek, což postihlo hlavně obyvatelstvo Konstantinopole a okolí. Nové daňové opatření se setkalo s velkou nevolí. Navíc vzbudila pobouření skutečnost, že drahé kovy určené pro křižáky byly získány z církevních a klášterních pokladů. Nenávist domácího obyvatelstva vůči západním vetřelcům se vyostřovala. Osleplý císař Isaakios Angelos nebyl již schopen žádné aktivity. Jeho syn Alexios IV. vojensky zasáhl u Adrianopole proti svému strýci Alexiovi III. a zastavil pronikání Bulharů v této oblasti. Po této výpravě byly dlužné částky spláceny křižákům ještě liknavěji.

V lednu roku 1204 se situace vyhrotila. Rozhořčený konstantinopolský lid ultimativně vyžadoval změnu na císařském trůně. V chrámu Boží Moudrosti se konalo několikadenní shromáždění, během něhož byl prohlášen novým císařem mladý Nikolaos Kanabos. Alexios IV. se obrátil o pomoc k západním spojencům;

to jej však zbavilo opory u řady byzantských velmožů, kteří provedli palácový převrat a připravili cestu Alexiovi Dukovi, zvanému Murtzuflos (Zachmuřený), pravnukovi císaře Alexia I. Komnena a zeti uprchlého císaře Alexia III. Poměry byly neudržitelné. Jedinci, kteří se dostávali na krátkou dobu k moci, představovali vždy jen část byzantské společnosti. Rychlé střídání na byzantském trůně bylo projevem rozkladu politické moci. Murtzuflos začal postupovat velmi tvrdě. Dal Alexia IV. uvěznit a posléze ve vězení uškrtil. Za záminku si vzal skutečnost, že Alexios IV. povolal do říše Latiny. Podobně zemřel ve vězení i Isaakios Angelos a úplně beze stopy zmizel lidem provolaný Nikolaos Kabanos. Murtzuflos byl představitelem strany nepřátelské Latinům a chtěl proti nim vojensky zasáhnout. Nejprve posílil opevnění města a ujal se úlohy velitele zbytků vojenských byzantských oddílů. Křížáci pak sledovali už jen své zájmy. Nechtěli déle nechat město v rukou loutkového císaře, ale pojali záměr získat je pro sebe.

V březnu roku 1204 se oblehatelé dohodli o dalším postupu i o způsobu dělení kořisti. Benátčané, kteří byli hlavními organizátory celé akce, si vymínili tři čtvrtiny jako odškodnění za pohledávky vůči Francouzům. Zároveň žádali obnovení všech svých privilegií vydaných byzantským císařem. Pány říše se měli stát západní feudálové, mezi něž měla být Byzanc rozdělena formou lén. Po této smlouvě definitivě padla myšlenka výpravy do Svaté země.

13. dubna 1204 vpadli křížáci do Konstantinopole. Město jim skýtalo kořist nesrovnatelně větší, než jakou mohli najít v islámském světě. Nastalo třídní drancování paláců, domů, kostelů, klášterů i obydlí prostých obyvatel. Jásavý tón autora franské kroniky Geoffroye Villehardouina výrazně kontrastuje se smutným líčením očitého svědka této porážky, byzantského historika Nikety Choniata: „V onen den, kdy město padlo, vpadli dobyvatelé do všech domů, loupili vše, co našli, a nutili obyvatele, aby jim ukázali skrýše: některé tloukli, některé vzali na milost, ale všechny ohrožovali. Když dosáhli majetku, pídili se po jiném a nutili vlastníky domů, aby jim přinášeli další. Nešeřili nikoho a nic majitelům neponechávali. A nepovolili jim dokonce ani používat jejich obydlí a společně s nimi jíst, nýbrž s opovržením odmítali každé soužití s Romaji (tj. s Byzantinci), uráželi je, vyloupili je a poté je vyhnali z jejich příbytků. Velitele křížáků rozhodli, aby obyvatelstvo opustilo město. V sevřených skupinkách odcházeli obyvatelé z města, zahaleni v hadrech, vysíljeni hladem, s bledými, smrtelně vpadlými obličejí a krvácejícíma očima, neboť plakali více krev než slzy. Jedni naříkali pro svůj majetek, jiným se zdála ztráta majetku nejméně bolestnou a naříkali, poněvadž jim někdo uloupil dospívající dceru a zneužil ji, nebo proto, že ztratili svoji manželku. Tak táhli svou cestou, každý oplakávaje jinou bolest...“ Tehdy ukořistili a na Západ odvedli křížáci i mnohá díla antického a byzantského umění, četná umělecká díla a rukopisy však byly nenávratně ztraceny.

Vznik Latinského císařství

Dramatické události čtvrté křížové výpravy hluboce zasáhly do dalšího vývoje byzantské společnosti. Na troskách dosavadní byzantské říše se vytvořilo Latinské císařství, které trvalo do roku 1261. Latinským císařstvím bylo nazváno proto, že jeho zakladateli byli západní rytíři, jejichž oficiálním jazykem byla latina a kteří sami se nazývali „Latiny“. Západním dobyvatelům se ale nepodařilo zmocnit celého území impéria. Řecká moc zůstávala zachována ve třech nezávislých státech: v Epirském despotátu, v Trapezuntském císařství a v Nikajském císařství, které bylo z nich nejmocnější. Rozkládalo se v severozápadním cípu Malé Asie, v oblasti mezi Nikaiou a Smyrnou.

Měsíc před dobytím Konstantinopole se sešli pod jejími hradbami hlavní velitelé křížáckého vojska spolu s Benátčany vedenými dóžetem Enrikem Dandolem, aby se dohodli o dělení byzantské říše. Prvá verze dohody je známa v pramenech jako *Partitio terrarum Imperii Romaniae*. Nejdříve se přistoupilo k volbě císaře. Byla vytvořena rada složená ze šesti franských představitelů a ze šesti předních Benátčanů. Předpokládalo se, že se císařem stane hlavní velitel výprav Bonifác z Montferratu, ale dóže Enrico Dandolo spolu s franskými rytíři prosadili volbu Balduina Flanderského. Slavnou korunovaci dne 16. 5. 1204 v chrámu Boží Moudrosti provedli latinští hodnostáři v čele s nově jmenovaným latinským patriarchou, Benátčanem Thomassem Morosinim.

Balduin Flanderský obdržel jako císař čtvrtinu území, o další tři čtvrtiny říše se rozdělili franští obyvatelé a Benátčané. Balduinovi připadla Thrákie, severozápadní část Malé Asie, Bospor, Hellespont a dále Lesbos, Chios a Samos v Egejském moři.

Bonifác z Montferratu, jemuž byla přiřčena část Malé Asie, usiloval i o území v Evropě. S vypětím sil dobyl Soluň a založil království soluňské, k němuž náležely i přilehlá Makedonie a Thessálie.

Největších zisků na dobytém byzantském území dosáhli Benátčané; jejich cílevědomý dóže Enrico Dandolo střežil a žárlivě bránil pozice benátské signorie. Benátská republika měla pod svou správou území v Epiru, Akarnánii, Aitolii. Na Peloponésu se opírala o dva význačné přístavy Koron a Modon. Po roce 1205 získala Dyrhachion (Drač) a Ragusu (Dubrovník). Dále jí podléhaly Iónské ostrovy, Kréta jí sloužila jako obilní základna, patřila jí většina ostrovů v egejském archipelágu, z nichž nejdůležitější byla Euboia, ostrovy Andros a Naxos a nejdůležitější přístavy v pontské oblasti a v Marmarském moři: Kallipolis, Raideostos, Herakleia. Ve vnitřní Thrákii náležela Benátkám i Adrianopol. Podobně bylo rozděleno i samo město Konstantinopol, kde Benátčanům náležely tři osminy, pět osmin získal Balduin Flanderský. Benátčané se tak stali námořní velmocí ve Středozezemím moři a nic jim již nebránilo volně provozovat obchod od západního Středozezemí až po Konstantinopol. Tuto základnu své koloniální politiky pak udrželi až do osmanské invaze v 15.–16. století.

Vedle těchto velkých územních celků vznikala řada drobných feudálních knížectví, spočívajících na lenním systému. Frankové rozšířili na byzantském území lenní vztahy v té podobě, jak se vyvinuly v jejich mateřské zemi. Knižectví, jež se vytvořila, zejména v oblasti středního a jižního Řecka, byla ve velmi volném vztahu k latinskému císaři. Attiku s Athénami a Boiotii spravoval Burgundčan Otto de la Roche, který měl titul vévoda athénský a thébský. Byl zpočátku vazalem soluňského krále. Později se stal vazalem římského papeže a byla mu přiřčena i část Peloponésu s městy Argos a Nauplion. Negropontos na Euboií byl franským lénem, avšak od roku 1209 se tento význačný přístav dostal pod vliv benátské obchodní republiky.

Na Peloponésu, zvaném v této době též Morea, bylo vytvořeno Achajské knížectví, které bylo pod správou Guillaumea Champolitta a Geoffroye Villehardouina, synovce stejnojmenného franského kronikáře. Na tomto území došlo k nejhlubšímu prolnutí byzantských a franských feudálních forem v ekonomickém životě. Tento svébytný synkretismus se obrazil i v dobové literatuře.

Rozdělení byzantské říše mezi franské dobyvatele a benátskou republiku se však neobešlo bez problémů a dramatických konfliktů. Bonifác Montferratský a Balduin Flanderský nežili ve vzájemné harmonii stejně jako vládcové jednotlivých feudálních knížectví. Bylo pochopitelné, že se vyvinul velice napjatý vztah mezi bývalou vládnoucí byzantskou feudální vrstvou a západními dobyvateli. Kladnější vztah k ní měl pouze Bonifác Montferratský, který byl spjat s řeckou aristokracií svým původem. Balduin však neprojevoval nejmenší ochotu sblížit se s byzantskými archonty.

Velice nepřátelsky se postavili Byzantinci vůči latinské vládě v Thrákii. S podporou porobeného byzantského obyvatelstva počítal nový bulharský car Kalojan, když přitáhl s vojskem k Adrianopoli. V dubnu roku 1205 došlo u Adrianopole k bitvě, v níž byl latinský císař Balduin Flanderský zajat. Byl uvězněn ve věži carského paláce v Trnovu, kde podle legendy i zemřel.

Přes velký úspěch, kterého bylo ve čtvrté výpravě dosaženo, se hlavní účastníci tažení do Konstantinopole netěšili dlouho ze svých trofejí. Po smrti Balduina Flanderského zemřel dóže Enrico Dandolo, který jen zázrakem unikl z prohrané bitvy u Adrianopole. Zřejmě pak zahynul cestou do Konstantinopole na následky válečných útrap. Podobně skončil i Bonifác Montferratský, který sice nadále ovládal severní a střední Řecko, ale padl roku 1207 v bitvě u Soluně. Inspirátorem tohoto konfliktu byli opět nespokojení Bulhaři. Z arény evropské politiky odešel Filip Švábský, který byl v roce 1208 zavražděn v Bamberku, i dobrodruh Alexios Dukas Murtzuflos, marně hledající útočiště u svého tchána Alexia III., který jej nejdříve licoměrně přijal a poté dal oslepit. To však nestačilo; slepého vzdorocísaře se zmocnili Latinové, odsoudili jej pro vraždu Alexia IV. svrhli z triumfálního sloupu na konstantinopolském náměstí. Způsoby, jimiž Latinové fyzicky likvidovali své odpůrce, si v ničem nezašli s tvrdými metodami Byzantinců. Jediný, kdo klidně dožil svůj život, byl v zajetí vojska Bonifáce Montferratského, byl

Alexios III. Ze západních organizátorů čtvrté křížové výpravy měla velký prospěch papežská kurie. Západní církvev se znovu snažila prosazovat autoritu na dobytém byzantském území.

Po smrti Balduina Flanderského nastoupil na císařský trůn Jindřich Flanderský (1206–1216), který se snažil upevnit své pozice v Konstantinopoli rozvíjením přátelských vztahů s byzantskou aristokracií. Rozdával jí léna a tím si ji politicky zavazoval. Jedním z největších byzantských feudálů, který dostal velké lenní údíly v oblasti Adrianopole a v Thessálii, byl známý velmož Theodoros Branas. Flanderské vládce v Konstantinopoli vystřídala francouzská šlechta, (rody de Courtenay a de Brienne), která se udržela na Bosporu do konce čtyřicátých let 13. století, do doby, v níž začínala byzantská rekonquista.

Společensko-ekonomické důsledky čtvrté křížové výpravy

Expanze západních dobyvatelů na území byzantské říše měla své vojenské, politické a ekonomicko-demografické důsledky. Ekonomické vztahy se nadále rozvíjely diferencovaně podle toho, zda v určité oblasti přetrvaly byzantské ekonomické formy, nebo zda převládaly formy lenních vztahů, které s sebou přinesli křižáci. Místy se prosazovaly i zvyklosti benátské signorie. Tuto skutečnost je třeba brát v úvahu, chceme-li lépe porozumět variabilitě ekonomických vztahů a společenského vývoje na dobytém byzantském území. Problém vzájemné konfrontace forem západoevropského a byzantského feudalismu je velice aktuální, poněvadž se ještě setkáváme s tvrzením, že Byzanc před příchodem křížáckých vojsk neznala formy a instituce typické pro feudální řád a že jeho nositeli byli až západoevropští dobyvatelé.

Byzantská společnost na přelomu 12.–13. století žila z ekonomických základů, jež byly vybudovány za dynastie Komnenovců. Byla společností převážně agrární. Moc byla v rukou velkých světských i církevních feudálů v čele s císařským dvorem. Řada pramenů vypovídá o existenci velkých pozemkových vlastníků (archontů), kteří drželi pozemkové údíly (pronie). Vládnoucí byzantská vrstva ještě před příchodem křížáků vlastnila pozemkové domény a zároveň jí byla přidělována místa v administrativě. Podle toho se objevily titulatury aristokracie, např. *archon thematikos*, což byl nositel církevní funkce, a *archon tagmatikos*, který byl vojenským velitelem ve vysoké funkci. Kromě toho se v této době objevuje bohatá škála hodností a titulatur kolem císařského dvora, založená na příbuzenských vztazích k císaři. Vysoký administrativní aparát byl ovládán klanem, do něhož se pronikalo jen sňatkovou politikou. Důležitou roli začali hrát nejen bezprostřední následníci a dědici panovníka, ale i jejich švagrové a tchánové ze strany jak císaře, tak i císařovny. Např. hodnost *sebastokrator* byla vyhrazena pro císařovy příbuzné a *gambros* (zeť, švagr) pro nejbližší příbuzné císařovny. Zápornou stránkou narůstající politické moci archontů vybavených plně vojenskou, administrativní a ekono-

mickou pravomocí byly separatistické tendence, které se již začaly prosazovat za dynastie Komnenovců, ale plného rozsahu dosáhly až v období angelovské dynastie.

Při rozdělování a udělování půdy na dobytém byzantském území neaktivněji vystupovali franští rytíři a velitelé vojska (franc. *sergents*). Mezi ně byly rozděleny fiskální domény, císařské statky a domény bývalého konstantinopolského dvora. Mnoho lén však bylo v této části uděleno i byzantským archontům za vojenskou pomoc a spolupráci. Jádrem morejské aristokracie tvořili *ligii* (vazalové baronů, franští či byzantští), kteří byli vázáni vojenskou povinností. Na Peloponésu bylo celé dobyté území rozděleno asi na 500–600 lén.

Rytíři, kteří přicházeli z různých částí západní Evropy, zaváděli nové pořádky, rozvinutý lenní vazalský systém západního typu, seigneurální vztahy. Někde navazovali na domácí rozvinutý proníární systém, jinde budovali lenní vztahy bez kontinuity s původním vývojem. Geoffroy Villehardouin, jeden z hlavních kronikářů čtvrté výpravy, je prvořadým pramenem pro poznání tohoto vývoje. Z jeho *Pamětí* lze konstruovat složení účastníků Flander a Hainaut, z hrabství Champagne, z Blois a z Clermontu.

Docházelo k tomu, že řečtí archonti se stávali vazaly franských feudálů. Tato infiltrace pomalu zasahovala do větší hloubky feudální byzantské vrstvy, jejíž příslušníci si své ztracené pozice snažili udržet spoluprací s dobyvateli a zpevnit je i uzavíráním smíšených manželství. Zvláště výrazně se tento rys projevil na Peloponésu. V tamních pramenech nacházíme pro příslušníky smíšených manželství termín „gasmulové“. Řecká byzantská aristokracie směla zůstat na svých pozemcích buď odměnou za spolupráci s podmínkou, že je bude pravidelně obhospodářovat, nebo dostávala novou půdu. (tzv. *gonikon*), což odpovídá západnímu lénu (*fief*). Byzantští feudálové se tak dostávali do kategorie lidí vázaných přísahou (*hommage*). Tento důstojný ceremoniál probíhal v Andravidě na Peloponésu. Zdejší gotické oblouky jsou dnes posledním svědectvím velké slávy tamnějšího franského panství.

Rozdíly mezi Latiny a Byzantinci spočívaly v tom, že léno např. morejského peloponéského rytíře přecházelo na nejstaršího syna, ale léno řeckého archonta bylo rozděleno mezi syny a dcery, a to rovným dílem. Následkem bylo značné štěpení a dělení pozemkové majetku, zatímco latinské léno zůstávalo podle typické západoevropské formy celistvé.

Z narativních pramenů i z byzantských katastrů je známo, že na těchto feudálních údělech pracovalo závislé obyvatelstvo, jež Řekové nazývali *villani*. Tito závislí rolníci byli bezprávní a nemohli odejít od svého pána, který rozhodoval i o jejich osobním životě, např. o uzavření sňatku. Zemřel-li *villanus* bez potomka, připadl jeho pozemkový podíl pánovi. Žena, která se provdala za villana, ztrácela majetek i svobodu, což nápadně připomíná ustanovení barbarských zákoníků známých z 6.–7. století z území dnešní Francie a Španělska. Ještě horší postavení měli *vicarii*, kteří nevladnili žádný majetek a po třiceti letech služby u pána (*seigneur*)

se stali poddanými. Žádal-li však jejich předchozí pán, aby se k němu vrátili, museli tak učinit. Povinnosti poddaných villanů byly zaznamenány v katastrech (pozemkových knihách). Poddaný musel platit peněžní rentu (*akrostich*), která závisela na tom, jak velký úděl obdělával. K rentě se vázaly i povinnosti naturální, robota (*angareia*). Povinnosti v úkonech, které byly přísně vyžadovány, se týkaly hlavně udržování pevností, neboť Frankové důsledně dbali o údržbu pevnostního systému. Z jejich působení na Peloponésu se dochovala pestrá mozaika středověkých pevností, hradů zcela nově vybudovaných i obnovených starých byzantských pevností.

Kromě feudální vrstvy ze Západu však přicházeli na byzantské území i nešlechtické vrstvy, neurození Latinové zejména italského původu, kteří jsou v pramenech označováni termínem *burgenses*. Velká část z nich byli bankéři a obchodníci z Florencie a ze Sieny, kteří pronikli i do peloponéské aristokratické vrstvy. Všechny tyto proměny jsou zachyceny v právníké sbírce *Assises de Romanie*, jež byla pořízena podle vzoru jeruzalémských assis. Jedná se o soubor právních norem týkajících se vazalských práv a povinností.

Benátčané se při usazování v Byzanci snažili zachovávat dřívější pořádky. Respektovali původní dávky a daně, které obyvatelé platili vládnoucí byzantské vrstvě. V Egeidě, zejména na Krétě a ve velkých přístavech Peloponésu, způsobili Italové velké demografické proměny. Jestliže na území „Romanie“, jak Italové nazývali Byzanc, před čtvrtou křížovou výpravou žil v přístavech malý počet italského obyvatelstva, po roce 1204 byla latinská složka nesmírně posílena a podstatně diferencována. V pramenech nacházíme jednak bohaté italské benátské rody (*milités*), dále nešlechtické obyvatelstvo zabývající se většinou obchodem (*burgenses*) a rolníky živící se obděláváním půdy (*coloni*). Většina obyvatelstva italského původu však dávala přednost životu v opevněných přístavních městech, kde se necítila tolik ohrožována porobenými byzantskými usedlíky.

Podobně jako docházelo k integraci mezi byzantským a franským obyvatelstvem, došlo po roce 1204 ke stejnému procesu mezi obyvatelstvem byzantským a benátským na Krétě a na ostrovech Naxos, Tenos a Mykonos. Ekonomické zvyklosti se sice změnily, ale vytvořila se nová sociální stratifikace. Zdá se, že tento proces probíhal rychleji na Krétě než na Peloponésu a v jiných částech Řecka, jak na to ukazuje vzájemná spolupráce řeckých archontů s benátskými šlechtici. I na Krétě tvořili velkou skupinu obyvatelstva gasmulové, potomci smíšených manželství. Smíšená manželství i nelegitimní svazky mužů a žen italského a řeckého původu byly tak časté, že benátská signorie na Krétě vydala zákaz uzavírat sňatek s řeckými ženami. Bála se o léna a majetek, který sňatkem přecházel zpět do rukou Řeků.

Církevní život v období Latinského císařství byl velice komplikovaný. Papež Innocenc III. předpokládal po dobytí Konstantinopole, že bude snadné uzavřít s poraženými schizmatickými Řeky unii, a usiloval o naplnění svého snu. Tatam byla klatba, kterou kdysi vyřkl nad dobyvateli Konstantinopole. Papežská kurie ji inscenovala, aby si jako Pilát umyla ruce nad rozporuplnou situací na Bosporu. Hlavním účelem klatby bylo potrestat Benátčany. Papežská kurie zahájila nyní politiku zaměřenou na získání moci v Orientě.

V byzantské církevní správě došlo k citelným proměnám. Většina vysokého a vzdělaného kléru odešla do Nikaie a ti, kteří zůstali, neústupně setrvali na pravoslavné víře. Hlavním představitelem a novým patriarchou v Konstantinopoli se stal Thomasso Morosini (1204–1211), pocházející z bohatého benátského rodu. Byzantští duchovní, diakoni a kazatelé v provinciích od počátku vytvořili pevnou hradbu vůči dobyvatelům, zejména pak proti latinskému kléru. Zaujímal sice podřadné místo v diecézích, ale byli jediným uchovatelem řeckého jazyka. Tento nižší klérus podléhal zdanění a musel se podílet i na rentě v úkonech. Bylo však pozoruhodné, že výše uvedenou pozemkovou daň (*akrostich*) museli platit nejen byzantští, ale i latinští duchovní a že jejím základem bylo zdanění, které zavedl císař Alexios III. Angelos. Navíc však byl nad byzantským klérem ustanoven latinský soud, který byl zrušen až v roce 1222.

Jiná situace se vytvořila v známém komplexu byzantských klášterů na Athosu. Athoské kláštery v čele s klášterem Iberským se jako celek postavily proti křižákům. Marně však žádali duchovní klášterů o ortodoxního patriarchu, čehož dosáhli jejich církevní bratři v Jeruzalémě a v Antiochii. Innocenc III. jejich žádost ponechal bez odpovědi. Podobně jako světský majetek bylo i klášterní vlastnictví rozděleno do lén. Jednou z nejbohatších diecézí bylo patraské arcibiskupství, které vlastnilo 32 lén.

Zároveň s omezením moci hlavních athoských klášterů i velkých arcibiskupství začali pronikat do Byzance františkáni, dominikáni a cisterciáci jako prodloužená ruka a stále bdící oko papežské diplomacie. Františkáni se usadili přímo v Konstantinopoli, cisterciáci nedaleko Athén v Dafni, kde přetrvali až do 14.–15. století. Církevní řády poskytovaly papežské kurii nepostradatelné informace o politické situaci uvnitř Byzance i v Levantě.

Žádnému ze šesti latinských patriarchů v Konstantinopoli se však nepodařilo, ač o to nesmírně usilovali, uzavřít s Řeky unii. Možná, že k neúspěchu přispěl známý antagonismus mezi Francouzi a Benátčany uvnitř Latinského císařství a z něj vyplývající nejednotný postup vůči porobeným Řekům. Nepřátelství mezi Francouzi a Benátčany vedlo totiž k zápasu o kontrolu patriarchátu v hlavním městě na Bosporu. Rozladěný papež proto usiloval spíše o dialog s porobenými Řeky. Byl to však experiment bez výrazného úspěchu. Mnohem pozitivnějšího výsledku dosáhl papež v Srbsku a v Bulharsku, kde nakrátko došlo k obnovení latinského patriarchátu, ovšem za slib královské koruny.

Nikajské císařství

Na bývalém byzantském území se po roce 1204 vytvořily mocenské útvary, v nichž se udržoval a rozvíjel odpor a protest vůči latinským dobyvatelům.

Na severozápadě Malé Asie vzniklo mezi Nikaiou a Smyrnou Nikajské císařství, kam se uchýlila většina feudálních špiček i prostého obyvatelstva z Konstantinopo-

le. Na Balkáně se vytvořil Epirský despotát s centrem v západním Řecku. Jeho odpor vůči Latinům byl povzbuzován četnými povstáními byzantských rolníků a nadto jej podporovali i Bulhaři. V jihovýchodní oblasti Černého moře se rozkládal svérázný útvar Trapezuntského císařství. Dynastie, která nastoupila v Epirském despotátu, navazovala bezprostředně na vládnoucí rod Angelovců. Dynastie Trapezuntského císařství odvozovala svůj původ od Komnenovců.

V Nikaii se dostal do popředí Theodoros Laskaris, zeť Alexia III. Angela, který zaujímal již dříve na konstantinopolském dvoře důležité postavení v blízkosti císaře a obdržel proto titul despoty. Měl za ženu druhou dceru Alexia III. Annu. V Malé Asii si svým vystupováním získal vážnost a úctu v boji proti Latinům, když se postavil do čela vojska bojujícího s křižáky u Brussy. Poté byl korunován patriarchou Ioannem X. Kamaterem nejen za nikajského císaře, ale za císaře římského, tj. byzantského (*basileus ton Romaion*, 1208–1222). Titul „římský“ císař manifestoval kontinuitu a návaznost na dědictví i tradici byzantských císařů v Konstantinopoli a byl důležitým politickým aspektem v byzantské rekonquisté. Nikaia byla od počátku považována za hlavní útočiště Byzantinců v boji proti křižákům. V ní se uchovalo povědomí kontinuity byzantského státu a pravoslaví a jednoty byzantské říše. Nikajští vládcové tak představovali od počátku byzantskou vládu v exilu.

Nikajské císařství si své území muselo zabezpečit jak proti Latinům ze západu, tak proti Seldžukům, kteří ohrožovali nové nikajské území z jihovýchodní Anatólie. Proces upevňování politických a ekonomických vztahů probíhal za neustálého napětí na obou hranicích. Zvláště trvalé seldžucké útoky ohrožovaly toto nové centrum. Seldžuci napadali západní část Malé Asie, pustošili úrodné pobřeží a vysídlovali obyvatelstvo. Proto se Theodoros I. Laskaris pokusil zabránit dalším islámským invazím vytčením hranice mezi nikajským a seldžuckým územím. Dosáhl toho bitvou u Antiochie v roce 1210–11. Antiochie Pisidijská se poté stala nejjihnější místem na půdě nikajského státu. Nikaii náleželo úrodné západní pobřeží s městy Nymfaion, Smyrna, Magnesia a Pergamon. V severní části se prostírala k přístavu Amastris na Černém moři a dále k Paflagonii, kde sousedila s Trapezuntským císařstvím. Strategicky ovládla důležité pevnosti a karavanní cesty, jež protínaly rozsáhlé území Anatólie.

Ikonický sultanát, nazývaný Turkey Rum, s hlavním městem Ikonion (dnešní Konya v Kappadokii) zaujímal převážně východní a jižní maloasijskou oblast. Jeho soužití s Nikaiou bylo od počátku šedesátých let 13. století relativně klidné.

Pohyblivost hranice mezi Latinským a Nikajským císařstvím závisela zejména na situaci v Thrákii. V této oblasti se vůdcem protilatinského hnutí stal bulharský car Kalojan, který donutil křižáky v bitvě u Adrianopole v roce 1205 k ústupu z thráckého území, což nikajskému státu usnadnilo situaci. V roce 1211 pronikl Jindřich Flanderský až k Pergamonu a Nymfaiu, nicméně byl zastaven. Následující smlouvou uzavřenou v roce 1212 v Nymfaiu byla vymezena Latinskému císařství politická pravomoc jen v severozápadní části Malé Asie, čímž došlo k podstatné redukci původně velkých latinských lén v Malé Asii.

Po vnitropolitické stránce začal Theodoros I. Laskaris budovat stát v Nikaii v ostrém nepřátelství vůči velkým feudálům a pozemkovým magnátům, kteří zde získali své úděly již v době komnenovské dynastie. Snažil se je získat pro svou reálnou politiku vůči Latinům, nebo je pokořit. Decentralizační tendence proniárů ohrožovaly jednotu státu, který žil v neustálém napětí a existenčním ohrožení. Léta 1212–1214 byla – co se týče zahraniční politiky – relativně klidným obdobím, a proto přistoupil Theodoros Laskaris k ekonomickým reformám, jejichž důsledky se projeví v dalším vývoji císařství.

Velké pozemkové úděly byly propůjčovány vojákům a císařským úředníkům. Podstatná část pozemkového majetku náležela totiž do vzniku Nikajského císařství císařské koruně v Konstantinopoli. Značný majetek zde měla rovněž konstantinopolská církev a kláštery. Tato oblast byla vždy centrem napětí mezi provinciální aristokracií a ústředním aparátem v Konstantinopoli. Za Theodora Laskarise byla považována všechna půda za státní doménu a panovník sám rozhodoval o jejím dalším osudu. To platilo pro oblast kolem Smyrny, kde do roku 1204 nemáme o pronii zmínky. Byly tu jen konfiskované korunní statky, které se nazývaly *demosiake ge* (státní půda), a část majetku císařovny, tzv. *despoiniaka ktemata*. Teprve po roce 1204 byla tato císařská půda rozdělena jako pronie Theodorem Laskarisem.

Velké proměny zasáhly i majetky konstantinopolské církve. Po roce 1204 už nenacházíme v pramenech údaje o vlastnictví konstantinopolského patriarchátu v Malé Asii. Majetek patriarchy byl rozdělen mezi tamní kláštery. Chrám Boží Moudrosti v Konstantinopoli ztratil statky kolem Smyrny, které byly Theodorem Laskarisem přiděleny klášteru Lembo u Smyrny. Císař nakládal s církevními statky, jako by náležely státu. Prováděl konfiskace bývalých domén církevních konstantinopolských statků a díky jejich znovurozdělení, často i mezi světské feudály protidohodou za vojenské služby, vytvořil v Malé Asii pevnou feudální vrstvu oddanou jeho cílevědomé politice. Císař Ioannes Vatatzes pokračoval v agrární politice svého předchůdce.

Prameny v této době uvádějí dva typy velkého světského vlastnictví. Pronie udělované za vojenskou službu byly označovány jako vojenské pronie (*stratitikaí pronoiái*). Vedle nich existovaly pozemkové majetky vysokých úředníků s právem vybírat daně či dávky, které byly spojeny s půdou (*epiteleia*). Tyto dvě formy známé z doby komnenovské dynastie se v období vlády dynastie Laskarisů plně rozvinuly na celém nikajském území.

Vojenská pronie byla propůjčeným nedědičným vlastnictvím, které zůstávalo ve stejných hranicích. Nebylo možno je zvětšovat, prodávat a disponovat jím, protože skutečným vlastníkem a propůjčovatelem byl stát.

Další formu světského vlastnictví tvořily velké domény zvané též apanáže, jež na rozdíl od pronie byly vlastnictvím dědičným, se kterým mohl majitel volněji nakládat. Například *beneficiaire* zastupoval svým způsobem císaře nebo stát. Část půdy mohl pronajímat závislým rolníkům. Tyto velké domény však musely být

znovu potvrzovány při nastoupení nového císaře, který je buď blahosklonně znovu udělil, anebo je zrušil. Držiteli velkých domén (apanáží) byly aristokratické rodiny, jež měly nejbližší k císařskému rodu.

Jak pronie vojenské, tak velké domény (apanáže) byly obdělávány závislými rolníky, kteří měli dosti dobré životní podmínky. Objevuje se i určitá emancipace závislého rolnictva v tom smyslu, že paroikové mohli kromě povinností vůči pánovi vlastnit svůj malý osobní pozemkový úděl, z něhož již nebyli povinni odvádět ani rentu, ani dávky do státní pokladny. Údaje o prodeji půdy mezi paroiky svědčí o možnosti jejich poměrně svobodného rozhodování. Tento fakt potvrzuje i další terminologické označení paroiků jako obdávatelů půdy a pěstitelů (*epoikoi, oikodespotoi*). Ovšem většina paroiků v Nikaii byli závislí rolníci, kteří pravidelně odváděli daň do státní pokladny (*telos*) a rentu (*morte*) feudálovi světskému nebo církevnímu.

Významným činitelem jak v ekonomickém, tak v duchovním životě Nikajského císařství byly kláštery. Jejich počet byl značný. Navazovaly zřejmě na mnišské hnutí z období raně křesťanského, měly spojení s kláštery na maloasijském pobřeží, na ostrovech Patmos a Chios i s kláštery konstantinopolskými a s Athosem (zejména s klášterem Velká Lavra).

Ekonomické zázemí klášterů v Nikajském císařství tvořila úrodná zemědělská oblast, zejména území v okolí Smyrny hustě osídlené vesnicemi a statky. Některé kláštery byly dokonce osvobozeny od státních daní. Toto privilegium bylo např. v roce 1235 uděleno klášteru Lembiotissa u Smyrny. Navíc byla Malá Asie, a to už od seldžucké invaze, prostoupena sítí arcibiskupství a biskupství. Maloasijský klérus počtem i vzdělaností silně konkuroval církevním hodnostářům v evropské části Byzance a často je i převyšoval.

Představitelé dynastie Laskarisů se snažili obnovit a rozvinout i městský život. Byl to zejména Ioannes Vatatzes, který první přistoupil k obnově strategicky významných měst ve vnitrozemí Malé Asie i na západním maloasijském pobřeží. Byly obnoveny městské i pevnostní hradby a obranný systém důležitých lokalit. V tomto smyslu navazovala dynastie Laskarisů na dílo komnenovské dynastie. Nejvíce pozornosti však bylo věnováno maloasijským přístavům, zejména Smyrně. Obnova přístavů probíhala společně s výstavbou loďstva, které – pokud nebylo křižáky vyřazeno z provozu, bylo po roce 1204 v katastrofálním stavu. Tím Nikaia prosadila svou autoritu v Egeidě, kde se záhy stala rivalem křižáckého loďstva. Obnovení námořního života nikajské říše bylo korunováno prvými úspěchy, když bylo znovudobyto ostrova Chiu, Rhodu a Samu.

Po vojensko-námořních vítězstvích následovaly i úspěchy ve vnitřním životě říše, zejména v organizaci obchodu. Pokud se jedná o dálkový obchod, byly obnoveny obchodní styky se sultanátem ikonským, zatímco se výrazně omezil dovoz zboží z italských republik. Hospodářská politika nikajských císařů vedla k protekcionalismu, k ochranné celní a autarktní výrobní politice, což se projevovalo v tom, že byla prosazována zásada „především vyrábět a nedovážet“; základem obchodu

byla zásada, co „řecká půda urodí a co řecké ruce vyrobí“. Zvláště silně byl omezován dovoz luxusního zboží, které konkurovalo domácí výrobě, a proto na ně bylo uvaleno vysoké clo. Nikaia přes to, že byla v neustálé vojenské pohotovosti, byla ve srovnání s byzantskou říší ekonomicky čilým regionem. Vhodně provedené reformy i ekonomická opatření v Malé Asii dokázaly i po tragickém roku 1204 ozdravit společnost natolik, že dokonce prosperovala.

Vláda Ioanna II. Duky Vatatzy byla obdobím velkého kulturního rozvoje. Císař sám byl velmi vzdělaný a Nikaia se stala rezidencí dvorské kultury. Rovněž města Magnesia a Nymfaion se těšila jeho velké podpoře.

„Vláda v exilu“, jak se někdy označuje vláda Nikajského císařství, se snažila posílit ekonomický život a rozvíjela ty prvky, které se začaly objevovat za komnenovské dynastie. Tých cíl sledovala i ve sféře administrativní. Tím se vytvořil základ ke strukturálním proměnám. Do vládnoucích kruhů původních maloasijských rodů byli začleněni příslušníci aristokracie, přistěhovalí hlavně z Konstantinopole a z ostrovů. I zde zaujali prvořadé místo oddaní úředníci, opírající svůj vliv o velké pronie a o vysoké postavení ve státním aparátě.

Úloha císařova prvního ministra, který od poloviny 11. století byl nazýván *mesazon* (doslova prostředník), našla i zde své uplatnění. Byla udělována tomu, kdo požíval největší důvěry a stal se proto zprostředkovatelem mezi císařem a dalšími výkonnými úředníky. Na něm záleželo, jaké stanovisko zaujímal panovník k určitým důležitým problémům vnitřní i zahraniční politiky. Význačného postavení ve funkci masazonta dosáhl Andronikos Tornikes, původem Armén, a po něm další z význačných rodin, jako byli Kariantes, Mouzalon a Petritzes. Mezi nimi docházelo, jak bylo ostatně zvykem, ke značnému sblížení prostřednictvím sňatkové politiky, jež jim upevňovala postavení u dvora. A tak i zde velice záhy důležité pozice ve vládě, ve státním aparátu i administrativně obsazovaly bohaté a mocné rody.

K administrativním funkcím náležela i vysoká funkce ministra financí (*vestiarios*). Byl to velice odpovědný úřad, proto jej mohli zastávat jen lidé vybraní a nejspolehlivější. Jejich povinností bylo pečovat o císařské důchody a spravovat je; zároveň měli největší přehled o daňových rozpisech na území říše.

Armáda v Nikajském císařství měla velmi různorodé národnostní složení. Velkou část tvořila vojska „latinská“, což byli vojáci rekrutující se z Evropy a pocházející z anatolských provincií. Druhá složka byla problematictější, byla nazvána „skythská“ a její základ tvořili Kumáni, kteří nevynikali přílišnou loajálností a byli značně nespolehliví.

Vládu Theodora I., zakladatele nikajské říše, převzal jeho švagr, Ioannes III. Dukas Vatatzes (1222–1254). Za panování této význačné osobnosti byly upevněny počáteční úspěchy byzantské rekonquisty. Z některých částí bývalé byzantské říše byli vypuzeni Latiny a císařství se územně rozrostlo. V roce 1205 bylo latinské panství omezeno jen na území Konstantinopole s okolím a městem Nikomedeia. Území nově dobytá Nikaia, zejména strategicky významné ostrovy

Chios, Samos, Lesbos a později i Rhodos, znamenala spolu s postupným obnověním loďstva a přístavů výraznou posilu nikajského státu v Egejské oblasti.

Ioannes III. Dukas Vatatzes se však nespokojil jen námořními úspěchy, ale vstoupil i na evropskou pevninu, do Thrákie, kterou obsadil včetně hlavního města Adrianopole. V této době se již zdálo, že nikajští císařové budou mít cestu do Konstantinopole otevřenou. Nebyli však jediní, kdo o dobytí Konstantinopole usilovali. Podobné záměry měl i epirský despota Theodoros Angelos a bulharský car Ivan Asen II.

Epirský despota

Vedle Nikaie byl druhým, neméně důležitým politickým centrem odporu vůči Latinskému císařství despota Epirský. Jeho zakladatelem byl Michael Angelos Dukas Komnenos, nezákonný syn sebastokratora Ioanna Angela Komnena. Ještě v době vlády Alexia III. Angela se sebastokrator Ioannes stal vévodou (*dux*) v Epiru a Thessálii, kde se podobně jako v sousední Makedonii snažil získat velký pozemkový majetek, který se stal materiální a poté i politickou oporou této rodiny v západním Řecku a v Makedonii.

Michael Angelos se opíral o území, jež se rozkládalo od Dyrhachia po Korintský záliv. K despotátu náležela ještě Aitolie a Akarnánie. Administrativní i vojenská správa despotátu byla soustředěna do Arty. Přírodní podmínky Epiru byly velice odlišné od maloasijské oblasti. Hornaté pásy nedovolovaly rozvíjet ve velké míře zemědělskou výrobu. Pouze epirské pobřeží bylo úrodné a výnosné. V zemědělství převažovalo velké pozemkové vlastnictví proniárů a klášterů, ale bylo silněji zastoupeno jen v Thessálii a Makedonii. Dochovalo se i hodně přežitků vesnické obcí. V popředí stály silné rody, jež vlastnily pozemkové domény obdělávané paroiky.

V úrodných pásech střední a jižní Makedonie, Thessálie a jižního Epiru se rozkládaly rozsáhlé bohaté statky císařských rodů Komnenů, Angelů, Duků a také zámožného rodu Melissenů. V okolí Nikopole se prostíraly církevní domény, v jižní Makedonii pak statky athoských klášterů, jejichž pozemkové vlastnictví v této oblasti podobně jako na Athosu zůstalo beze změny. Athoské kláštery si udržely proti latinským dobyvatelům nejen církevní suverenitu, ale i ekonomickou nezávislost.

I když tendence vývoje feudálního vlastnictví v Epiru byla obdobná jako v Nikajském císařství, přesto zde ekonomický život nevykazoval takovou celistvost, a to především pro různorodost přírodních podmínek a rozličný stupeň rozvoje výrobních vztahů. Zachoval se však — zejména v horských oblastech — velký počet svobodného obyvatelstva, jež nebylo zdaňováno a mělo i určitou závislost.

Etnická paleta epirského obyvatelstva byla velice bohatá. Ve střední a jižní Makedonii převládal slovanský živel, ve středním a jižním Epiru a v Thessálii

řecký. V severní části Epiru většinou sídlili Albánci. V Thessálii, která se nazývala „Veliká Vlachie“, jakož i v Makedonii a v Epiru bylo mnoho kočujících i usedlých Vlachů. Právě u tohoto obyvatelstva se uchovaly zbytky rodových občinových vztahů. Epirské území zaznamenalo po roce 1204 velký příliv obyvatelstva, jež uprchlo z Peloponésu před latinskými dobyvateli a které se usadilo zde nebo v Akarnánii či Aitolii. Nacházelo útočiště zejména v opevněných městech.

Společenská struktura Epirského despotátu nebyla plně konsolidována. Ani vládnoucí vrstva netvořila pevnou politickou sílu, jak tomu bylo v Nikajském císařství. S udělováním proní se zde setkáváme jen náhodně. Ač mnoho proní dostali přistěhovalci z různých částí říše, nejednalo se o systém uvědomělé hospodářské aktivity, na níž by se podílela cílevědomě státní moc. Udělování proní vycházelo zcela z libovůle vládnoucí vrstvy a nemohlo se srovnávat se systematickým budováním pevného ekonomicko-politického celku, jakým byla Nikaia. Naopak se zde v důsledku nerovnoměrného a zcela volného nakládání s pozemkovými statky rozvinuly decentralizační prvky a vytvářely se na sobě nezávislé regiony, jež byly sice spojeny nominální mocí, ale nebyly schopny v čas nebezpečí účinné, společné vojenské akce. Hlava státu vydělovala pro svoje příbuzné ohromné údíly, jejichž správa nepodléhala žádné kontrole. Proniárové si prosadili úplou nezávislost na státní moci, ba co více, jejich agresivní zásahy postihly i klášterní vlastnictví a církevní statky. Bratr Theodora Angela, Konstantinos Dukas, (1224–1230), klidně zkonfiskoval klášterní bohatství i půdu a dokonce vyhnal z Naupaktu řeckého metropolitu, hlavu řeckého duchovenstva.

Některá města Epirského despotátu však značně prosperovala, a to díky vlastnímu rozvoji zbožní výroby a proto, že byla zapojena do dálkového obchodu. Do centra, jako byla Soluň, Dyrrhachion (Drač), Ochrid, Arta, Naupaktos, Larissa, přijížděli hlavně benátská a dubrovničtí kupci, kteří zaujali důležité postavení nejen ve městech, ale navázali i obchodní spojení s jejich úrodným zázemím. Archonti zůstávali i přesto ve městech předními osobnostmi a rozhodovali o městské správě. Vzhledem k tomu, že byli zemědělskými magnáty, představovali ve výrobě a v obchodě spíše brzdu než aktivní sílu.

Po správní stránce bylo území rozděleno na *themata*, v jejichž čele stál *dux*, který měl administrativní i soudní pravomoc. Themata se dále dělila na daňové okruhy zvané *katepanikia*. Několik themat tvořilo téměř nezávislá feudální knížectví.

Území se rozpadala na víceméně samostatné útvary, jen slabě spojené s centrální mocí. Např. dobytí Soluně v roce 1224 neznamenalo pro Epirus zvětšení území ovládaného centralizovanou mocí, ale fakticky přispělo k vytvoření dvou center, Arty a Soluně, neboť Theodoros Angelos předal Soluň svému bratrovi Konstantinu Dukovi. Dalším rozdělováním země mezi syny panovníků roztržičnost dále vzrůstala. Manuel Angelos (1230–1237), vládce Soluně po bitvě u Klokotnice, svěřil Epirus zákonnému následníkovi Michaelovi II. Angelovi (1231–1258). Michael II. poté rozděloval území Epirského despotátu až do smrti mezi své syny: Epirus s Artou dal Nikeforovi, Thessálii s městem Neai Patrai nezákonnému synovi Ioannu Dukovi.

Epirský despotát jako celek nebyl vnitřně konsolidovanou hospodářsko-politickou jednotkou, ale souborem různorodých oblastí na odlišném stupni ekonomického vývoje, v nichž natrvalo zvítězila tendence k decentralizačnímu vývoji.

Rovněž církev v Epirském despotátu i v Soluňském království postrádala pevnou správu a centrální vedení. V čele církve v Epiru stál poté, co byl vyhnán latinský patriarcha, naupaktský metropolita. Byl zcela nezávislý, i když v liturgických záležitostech později podléhal nikajskému patriarchovi. Po dobytí Ochridu Bulhary přešly špičky církevní hierarchie do arcibiskupství bulharského a zostřily se již dostatečně napjaté vztahy mezi Bulharskem, Epirem a Nikaïou. Silná rivalita mezi duchovenstvem Epirského despotátu a Nikajského císařství odpovídala nepřátelským aspiracím obou státních útvarů.

Epirští panovníci se pokoušeli strhnout na sebe vůdčí postavení v obnovování byzantské říše a dělali si ambice na získání císařského titulu a na dobytí Konstantinopole. Bitva u Klokotnice v roce 1230 podstatně oslabil tyto ambice. Vítězní Bulhaři se zapojili do protilatinského tažení na Balkáně se stejnými úmysly strhnout na sebe hegemonii. Největších úspěchů zde ale dosáhl třetí z претенdentů usilujících o obnovení byzantského impéria, Nikaia. Ve čtyřicátých a padesátých letech 12. století se začal nikajský císař úspěšně prosazovat na decentralizovaném epirském území.

Trapezuntské císařství

Třetím státním útvarem, který byl původně součástí byzantské říše a který se osamostatnil po čtvrté křížové výpravě, bylo Trapezuntské císařství. Vytvořilo se po roce 1204 jako výsledek dlouhodobého procesu decentralizace a narůstajících separatistických tendencí v Byzanci. Zárodky tohoto procesu se objevily již na přelomu 11. a 12. století, kdy v pontské oblasti existovalo polozávislé feudální knížectví, ve kterém vládla dynastie Gabradů-Taronitů. Decentralizační snahy feudálů byly podporovány vývojem tamějších měst, která se snažila osvobodit od centrální, finanční a administrativní kontroly ze strany Konstantinopole. Hospodářskou emancipaci těchto prosperujících měst prosazovaly rozvinuté složky řemeslnického a obchodního obyvatelstva. Byly v tom podporovány místními feudálními rody, které si ve městech vynahrazovaly to, o co je Konstantinopol ochuzovala, totiž privilegovaný podíl na vysokých funkcích v městské správě. Místní aristokracie měla oporu i v rolnictvu, které bylo seldžuckými nájezdy sužováno a hledalo proto ochranu v opevněných přístavních městech.

Zdá se, že v období „komnenovské restaurace“ v Trapezuntě si decentralizační síly ještě více prorazily cestu k moci. V kritické době oslabení Byzance koncem 12. a počátkem 13. století sehrálo důležitou roli Gruzínské království v čele s královnou Tamarou, která se aktivně postavila proti Seldžukům a umožnila taktickými zásahy upevnit pontskou oblast kolem hlavního emporia Trapezuntu.

Prvními představiteli trapezuntského státu byli vnuci císaře Andronika I. Komnena (1183–1185), císař Alexios I. (1204–1222) a jeho bratr David Komnenos.

Základním jádrem trapezuntské říše byla oblast Pontu, jihovýchodní pobřeží Černého moře od Batumi po Sinope. Geografické i klimatické podmínky byly velmi příhodné obchodnímu podnikání, takže vykristalizovala silná podnikavá vrstva řemeslnicko-obchodnická. Feudálové spolu s patriciátem tvořili význačnou mocenskou skupinu a politickou sílu v říši.

Mezinárodní postavení Trapezuntského císařství se nerozvíjelo úspěšně. Střetnutí s Nikaïou, ve kterém trepezuntský panovník bojoval jako spojenec latinského císaře, skončilo pro Trapezunt porážkou. Nikajský císař anektoval Paflagonii, území západně od Sinope, spolu s městy Amastris a Herakleia. Seldžukové v této době znovu zaútočili na oslabený Trapezunt a ovládli Sinope. Trapezuntský císař se stal vazalem Ikonského sultanátu. Císařství se ještě dále hospodářsky rozvíjelo, zejména ve 13. a 14. století, díky čilým obchodním stykům s italskými republikami, zvláště s Janovem. Janovská republika si udržela prvenství v černomořském obchodě a měla zde své kolonie. Nejznámější z nich byla Kaffa na Chersonnesu (Krym). Trapezuntské císařství tak reprezentovalo svérázný model státu, nápadně se blížíci modelu obchodních italských republik. Udrželo se i po pádu Konstantinopole a teprve roku 1461 se stalo kořistí osmanských dobyvatelů.

Po roce 1204 projevíly o byzantské dědictví zájem kromě zmíněných tří „řeckých“ nástupnických států ještě dva slovanské státy na Balkáně, a to obnovené Bulharské carství a Srbsko. Jejich vzestup začal kolem 12. století jako důsledek úpadku byzantské moci. Na obou územích probíhal tuhý soubor mezi římskou církví a ortodoxií, kterého bylo využito k posílení státní samostatnosti obou územních celků. V Srbsku získala římská církev rozhodující vliv za vlády syna zakladatele dynastie Nemanjičů, Štěpána (1196–1228). K papeži se rovněž obrátil Štěpánův spojenec, bulharský car Kalojan, který získal od papežské kurie královskou korunu. Roku 1217 korunoval papežský legát i srbského vladaře Štěpána Nemanju, zvaného proto Prvověnčaný (= kdo první obdržel korunu). Roku 1219 se ale Srbsko odklonilo od Říma a zřízením arcibiskupství zde došlo k posílení pravoslaví.

Bulhaři využili situace okolo roku 1204 a zmocnili se západní Makedonie. Brzy poté se střetli s Latiny. Vítěznou bitvou u Adrianopole roku 1205 podlomili aktivitu Latinského císařství. Svého vítězství však přímo nevyužili, protože po smrti cara Kalojana upadlo Bulharsko do vnitřních zmatků a z oslabení Latinského císařství vytěžila nejvíce Nikaia. V boji o získání hegemonie pak Bulhaři mnohokrát měnili spojence. V zápase proti Uhrám, Srbsku a Epiru se na čas sblížili nejen s papežskou kurií, ale i s Latinským císařstvím a rovněž i s Nikaïou.

Zatímco Srbsko prožívalo období určité stagnace, zaskvěla se hvězda Bulharska znovu v nebývalé síle za cara Ivana Asena II. (1218–1241). Stal se nejprve spojencem latinských císařů. Bitvou u Klokotnice roku 1230 definitivně rozmetal prudce vyhaslou moc Epirského despotátu a mocenská převaha na Balkáně přešla

načas na Bulharsko. Ivan Asen II. tak ovládl epirské državy v Thrákii, Makedonii a v Albánii. Tehdy vystřídal své latinské spojení přátelstvím s Nikaïou a narušil zároveň svazek Bulharska s římskou církví, díky čemuž získal od Nikaie roku 1235 souhlas k založení samostatného bulharského patriarchátu. Za slabé vlády dvou Štěpánových synů nabyl i značného vlivu v Srbsku. Uvažoval nyní o dobytí Konstantinopole a obnově jednotného císařství. Tento velkolepý sen však zemřel zároveň se svým tvůrcem roku 1241 a Bulharsko bylo v následujících letech značně popleněno mongolským vpádem. Mongolové oslabili nejen jihoevropské státy, ale i Trapezunt i Ikonský sultanát v Malé Asii.

Jediným možným uchazečem o vůdčí roli v boji za obnovení byzantské říše se tak ve čtyřicátých letech 13. století stala Nikaia, která se dokázala prosadit jak proti Trapezuntu, tak proti Bulhary rozdělenému Epiru, který ještě více oslabila dobytím Soluně v roce 1246. Vážná konkurence ze strany Bulharů ji v této době neohrožovala.

V zahraniční politice navázal nikajský císař dobré vztahy s německým císařem Fridrichem II. Hohenštaufským. Tento panovník měl zájem o východní Středomoří. Považoval je za součást a oporu štaufských univerzalistických cílů, které se zdály po pádu Konstantinopole tak lehko dosažitelné. Štaufské období bylo jedním z nejnepjatějších z hlediska vzájemného poměru mezi mocí světskou a církevní. Papežům byla solí v očích pevná pozice Štaufů na Sicílii a tím i v Itálii. Pokoušeli se podlomit císařskou moc v Evropě hojným vyhlašováním církevní klatby. Stejně tak se snažil i císař oslabit postavení papeže Innocence IV. v Latinském císařství a Jeruzalémském království. Usiloval o získání pozice v Jeruzalémě nejdříve sňatkovou politikou. Když toho dosáhl, vypudil jeruzalémského krále Jana z Brienne. Tento starý muž však našel útočiště u papeže, který jej jmenoval poručíkem nezletilého dědice Latinského císařství. Získal i císařský titul, kterým se honosil až do své smrti v roce 1237.

Po nepřilíh zdařilém císařově vojenském vystoupení v Jeruzalémě byla zahájena diplomatická jednání, ve kterých Fridrich II. s úspěchem nahrazoval své vojenské nedostatky kultivovanou diplomacií spojenou s náboženskou tolerancí. Navázal jednání s císařem Ioannem III. Vatatzem, jak o tom svědčí vzájemná korespondence. Fridrichova politika směřovala i zde k oslabení papežova vlivu v Latinském císařství. Ioannes III. Vatatzes nabídl Fridrichovi spojení s tím, že mu pomůže proti papeži restaurovat politickou moc v Konstantinopoli. Jeho vztahy byly ještě těsnější poté, co se císař Ioannes Vatatzes po smrti své ženy z rodu Laskarisů rozhodl vzít si za manželku dceru Fridricha II. Konstancii, která přijala na byzantské půdě jméno Anna. Oba spojoval odpor vůči papežské nadvládě ve Středomoří, jehož cílem bylo podlomit latinské panství a oslabit vliv papeže na Východě. Vzájemný vztah obou politiků byl přerušen smrtí Fridricha II. v roce 1250 a vbrzku i smrtí Ioanna Vatatzu v roce 1254. Syn a nástupce Fridricha II. Manfred nejevil o východní otázku zájem a směřoval spíše k dohodě s papežem.

Dále postupovala Nikaia proti slábnoucímu Latinskému císařství již zcela samostatně a cílevědomě. Tento rozhodný nástup nemohla ovlivnit ani krátká peripetie jednání o církevní unii s papežským státem. Papežská kurie neměla u kléru s výjimkou úzké vrstvy kněží dosazených do hlavních církevních úřadů v Konstantinopoli a v některých městech žádnou podporu. Nikajský císař v otázce unie zastával stejné stanovisko jako v jednání s císařem Fridrichem II. Byl ochoten uzavřít církevní kompromis jen za podmínky, že za unii získává vládu v Konstantinopoli. Jednání o unii s Innocencem IV. bylo jen formální a žádného úspěchu dosaženo nebylo.

Nikajské císařství za Ioanna III. Vatatzu a později za Theodora II. Laskarise (1254–1258) bylo důležitým kulturním centrem, které uchovávalo byzantské povědomí a udržovalo starou tradici. Projevovala se snaha, aby Nikaia připomínala svou vzdělaností starověké Athény. Kontinuita vzdělání byla zabezpečena ediktem císaře Ioanna Vatatzu o založení filozofické školy v Nikaii, kde působil známý vzdělanec Nikeforos Blemmydes, učitel císaře Theodora II. Laskarise a dvou významných historiků Georgia Akropolita a Georgia Pachymera. Císař Theodoros II. Laskaris podporoval vzdělání a zakládal knihovny a byl i autorem teoretických traktátů filozofického zaměření. Nikaia byla po pádu Konstantinopole jediným živým kulturním centrem, v němž bylo možno pokračovat ve vědeckém i duchovním odkazu předků. Politická snaha nastolit v říši znovu poměry, které vládly před rokem 1204, vedla k posílení tradicionalismu v byzantské kultuře. Rozvinuly se diskuse o Platónovi a zvláště o Aristotelovi. Sahalo se znovu k samým kořenům antické tradice. Zároveň se vytvářil i nový typ literárního hrdiny, který byl podle mínění některých řeckých historiků počátečním symptomem rodícího se řeckého národního povědomí.

Restaurace byzantského trůnu v Konstantinopoli

Klidnou hladinu politicko-ekonomických vztahů uvnitř Nikajského císařství rozčeřily spory mocných rodů nacházejících se v přímé blízkosti panovníka. Nový císař Theodoros II. Laskaris začal projevovat jednoznačně přízeň jen svému příteli, protovestiariovi Georgiovi Muzalonovi, čímž podráždil ostatní představitele vysoké aristokracie. Císař se distancoval od svého otce i v mezinárodních otázkách. Především neprojevovat ochotu ke sblížení ze Západem a s papežem pomocí unie. Navíc dosadil na místo patriarchy omezeného asketu Arsenia, který byl fantastickým odpůrcem této unie. A tak se pomalu v řadách šlechty vytvářela opozice vůči Theodorovi. Vedl ji Michael Komnenos Palaiologos, který dočasně uprchl k Seldžukům – k sultánovu dvoru. Po krátké době se znovu vrátil do Nikaie a s císařem se formálně smířil. Zřejmě jej bylo zapotřebí jako zkušeného velitele v bojích proti Srbům a Bulharům na Balkáně.

Císař Theodoros Laskaris, který byl od dětství postižen epilepsií, zemřel roku 1258 ve věku 36 let. Zanechal po sobě sedmiletého syna Ioanna IV. Laskarise. Svěřil jej do péče a ochrany svému příteli Georgiovi Muzalonovi, kterého svrhlo spiknutí vysoké aristokracie vedené Michaelem Palaiologem. Již třetí den po smrti Theodora Laskarise byl Muzalon při smutečním obřadu zavražděn spolu se svým bratrem v chrámu před oltářem. Došlo ke změně regentské vlády, do jejíhož čela se postavil výše zmíněný Michael Palaiologos, potomek významného aristokratického rodu spřízněný sňatkem s císařskou rodinou. Oplýval politickými schopnostmi a zkušenostmi úspěšného válečníka. Systematicky si připravoval půdu u dvora a bylo mu oddáno nejen vojsko, ale i klérus. Získal nejvyšší hodnosti, nejdříve titul *mezas dux*, potom *despota*. Na přelomu roku 1258/9 byl korunován na spolucísaře nedospělého Ioanna IV. Laskarise.

Byl nucen velice rychle reagovat v zahraniční politice a čelit nepřátelství proti postupující nikajské rekonquistě. Na Západě se vynořila idea „nového křížového tažení proti schizmatickým Řekům“. Vystoupil s ní syn Fridricha II., obávaný a nebezpečný sicilský král Manfred, jehož program byl značně rozdílný od programu jeho otce. Sicilští Normané spolu s Manfredem obsadili v roce 1258 Korfu a důležitá města epirského pobřeží Dyrrhachion, Avlonu a Butroton. Navíc byl jejich nástup vítán některými separatisty v západním Řecku a představiteli zbytků latinského panství v Achajském knížectví a na Peloponésu. Nebezpečnou koalici ještě posílil další nepřítel Nikaie, srbský car Uroš I., který se svými vojsky obsadil v roce 1258 významná města v Makedonii – Skopje a Prilep.

Michael VIII. Palaiologos spoléhal na pomoc svého bratra, sebastokratora Ioanna Palaiologa, který byl vrchním velitelem pozemního vojska, v němž významnou část tvořily oddíly kumánské a seldžucké. K rozhodující bitvě došlo v údolí u Pelagonie v roce 1259. V boji byli Manfredovi spojenci poraženi a byl pobit i výkvet 400 rytířů vyslaných Manfredem. Sám Guillaume Villehardouin, správce Achajského knížectví na Peloponésu byl zajat. Po této bitvě už byl osud Latinského císařství, které se snažilo zoufalou situací v Konstantinopoli zachránit vojensky, rozhodnut.

Rychlou orientací Michaela VIII. Palaiologa, nedávného rivala benátské signorie ve Středozeří, na janovskou republiku vstoupil do hry další činitel, jenž zatím zůstával ve stínu benátské obchodní a politické aktivity. Dne 13. března 1261 byla v Nymfaiu podepsána dohoda, kterou byla udělena janovským kupcům privilegia a výhody, a to téměř v takovém rozsahu, jako tomu bylo v roce 1082 při udělování obchodních privilegií a výsad Benátčanům. Janované se zavázali vojensky pomáhat nové dynastii a obdrželi za to bezcelný průjezd i obchod ve všech přístavech říše a zejména právo zřídit si v Konstantinopoli vlastní čtvrť – Galatu. Zde byl dán základ volného průjezdu a obchodu Janovanů do Černého moře.

Tento diplomatický tah a rychlá vojenská akce byly pro budoucího císaře Michaela VIII. velmi významné. Společně s vojskem Alexia Strategopula došlo k obléhání Konstantinopole, jejíž obránci však nekladli žádný odpor. 13. srpna

roku 1261 oslavoval Michael VIII. svůj vjezd do hlavního města obnovené říše. Byl to však smutný vjezd. Město bylo vyloupeno, kostely zbaveny pokladů, císařský palác Blacherny byl v troskách. Slavnostní ráz císařovu vjezdu dodával jen přátelský jásos byzantského obyvatelstva a vzápětí i náboženský obřad. Slavnostního aktu obnovení byzantského císařství se zúčastnil i konstantinopolský patriarcha. Byl to akt znovuvrácení života městu, tak těžce zkoušenému a pokořenému. Michael Palaiologos a jeho žena Theodora přijali korunu a jejich korunovace se zúčastnil i jejich tříletý syn Andronikos. Tím bylo dáno najevo, že vládnoucí dynastií bude nadále rod Palaiologů, nikoli poslední potomek císaře nikajského Ioannes IV. Laskaris, který byl na příkaz Michaela Palaiologa oslepen a slavnostního ceremonielu se nezúčastnil. Plody dlouholetého úsilí o znovuoobnovení říše i tíhu vlády vzala na sebe dynastie palaiologovská, jíž se uzavírá epilog byzantské říše, období 13. – 15. století.

Epilog byzantské říše

Poslední dvě století trvání byzantské říše vládla na jejím trůně palaiologovská dynastie (1261 – 1453), která uzavřela jedno z nejtěžších období, jimiž procházela byzantská společnost během historického vývoje. Tato pozdní epocha je v současné historiografii nejednotně hodnocena. Vyplývá to zřejmě ze skutečnosti, že poskytovala rozporuplný obraz již svým současníkům. Na jedné straně zachycujeme společensko-ekonomický úpadek říše, který urychlovala osmanská agrese, na druhé straně se setkáváme s vynikajícími výsledky nejen v uměleckých výtvořech tzv. „palaiologovské renesance“, ale zejména s literárními díly byzantských myslitelů, jež v mnohém předznamenávaly nové proudy známé z italské renesance a humanismu. Jen citlivým přístupem ke společensko-ekonomické situaci a ideologickým směrům této doby je možno pochopit tento zdánlivě rozporuplný jev.

Palaiologovská dynastie vládla bez přerušení do roku 1453, až na samozvané vystoupení uzurpátora trůnu Ioanna VI. Kantakuzena v letech 1341 – 1354. V mezinárodním vývoji byl důležitým předělem rok 1354, kdy se uchytili na evropské půdě osmanští Turci, kteří z politického hlediska znamenali pro říši mnohem závažnější nebezpečí než stálé ideologické spory či vojenské plány a výpravy, které neustále organizovali exponenti a reprezentanti států západní Evropy. Bohužel v této době se ještě osmanské nebezpečí nezdálo západní Evropě tak hrozivé. Zároveň Byzanc prožívala hlubokou vnitřní krizi, na jejíž sociální motivaci poukázali již současníci a jež našla výraz ve dvou velkých občanských válkách a sociálních a náboženských zápasech prvé poloviny 14. století. V nedávno obnovené říši pomalu uhasínal život civilizace, která zmizela pod tíhou neřešitelných vnitřních sporů a pod tlakem vítězného osmanského nástupu. Tento obraz neklidu kontrastoval s vývojem v západní Evropě, které se podařilo nejen překonat krizi 14. století, ale nastoupit i k dalšímu ekonomickému a ideovému rozvoji.

Obnovení říše za císaře Michaela VIII. Palaiologa

Michael VIII. Palaiologos nastupoval na trůn za situace, která byla velice složitá, neboť v oblasti středního Řecka a na Peloponésu ještě trvalo latinské panství. Zároveň byl ze severu znepokojován stálými útoky Bulharů a Srbů pronikajícími na území Thrákie a Makedonie. I benátské panství, které zůstalo neotřesené na